Та, що світила всім

ТА, ЩО СВІТИЛА ВСІМ

ТА, ЩО СВІТИЛА ВСІМ

Упорядник
Людмила ОГНЄВА

Та, що світила всім
/ Упор. Л.Огнєва. Донецьк. 2009.– 100 с.

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Живемо у радісному та водночас тривожному часі і не завжди знаходимося у гармонії з високою Любов'ю. Частіше відсуваємо її, не усвідомлюючи, що саме тоді дозволяємо байдужості заполонити наше життя. Чи є щось страшніше за неї? Чи є щось підступніше?

Нема!

А вона намагається заволодіти нами. І коли торкнеться, то починаєш тліти та згасати.

Ця збірка – пам'ятник Надії Світличній, яка не тліла, а горіла вогнем всесильної Святої Любові, бо не допустила у своє серце байдужості.

Сенс її життя – воля рідної землі, в ім'я якої вона боролася і жила.

І хай доля моєї не видуманої героїні допоможе наблизити зоряний час України.

На обкладинці: Галина Севрук "Пролісок (Надія Світлична) "
(Музей шістдесятників. Київ)

© Огнєва Л.Р., упорядкування
© Овсієнко В.В., автор інтерв'ю

У світі пошесті і змору,
Німотності і глухоти,
Де мудрі муштрою менти
Лінчують душі без розбору, —
Там пісня, витвір висоти,
Свободи й пружного простору,
Шугнула вільним птахом вгору,
У вир! У небо! У світи!
Ривком відчаєного тіла
Роковано залебеділа
В святій готовності офір,
Та, браконьєрським залпом в небо
Підтята — легендарний лебідь, —
Упала на тюремний двір.

Іван Світличний І.
"Н. Світличній"

Надія Світлична

Овсієнко В.

ІНТЕРВ'Ю З НАДІЄЮ СВІТЛИЧНОЮ

Опубліковане в харківському журналі «Березіль» № 1-2 / 2007, с. 130 – 158 під назвою «Жайвори у тенетах. Недруковане в Україні інтерв`ю з Надією Світличною» з редакційним переднім словом:

«У листопаді минулого року в Києві відбулася презентація Фундації Воскобійників -– українських патріотів, що мешкають в Америці. Першими лауреатами Міжнародної премії імені родини Воскобійників, яка вручається за кращу книжку мемуарів, стали Олег Чорногуз, котрий здійснив літературний запис спогадів Олексія Воскобійника (розділи з «Повісті моїх літ» друкувалися в «Березолі» – 2006, № 5) та Василь Овсієнко (за двотомник «Світло людей»).

Пропоноване нижче інтерв'ю Василя Овсієнка з Надією Світличною не ввійшло до згаданого двотомника. Воно значною мірою доповнює її «портрет у двох ракурсах», поданий торік у липнево-серпневому числі «Березоля». Надія Світлична пішла з життя 8 серпня 2006 року о 7 годині за київським часом. Голос її, слово і справи залишаються з нами...»

23 вересня 1998 року на Володимирській гірці в Києві. За програмою Харківської правозахисної групи Василь Овсієнко записує на диктофон, а Вахтанґ Кіпіані знімає відеокамерою для Всеукраїнського „Меморіалу" імені Василя Стуса.

Надія Світлична: Отже, я – Надія Світлична. Народилася на Луганщині 8 листопада 1936 року в селі Половинкине Старобільського району. Нашу область перейменовували кілька разів то на Луганську, то на Ворошиловградську, то знов на Луганську. На сьогоднішній день, якщо я не помиляюсь, Луганська.

Треба щось сказати про дитинство – я не знаю, що говорити, бо воно чомусь забулося. Була війна. Пригадуються якісь дуже окремі події. Наприклад, я пам'ятаю момент, як поранило брата. Брат мій, Іван Світличний, народився за сім років переді мною *(20.09. 1929 – 25.10. 1992. – В.О.).* Тобто він на сім років старший від мене. Між нами ще є сестра Марія, 1932 року. Я пам'ятаю день, коли поранило брата. Йому відірвало пальці на обох руках.

Батьки – селяни з діда-прадіда. Батько Світличний Олексій Павлович (1910 – 1955), мати Меланія Іллівна, з дому Твердохліб (1910 – 1994).

Вчилася в школі. Школу трохи пам'ятаю. В перший клас я не ходила, пішла одразу в другий, бо я вже батькові на фронт листи писала, за старшими навчилася писати й читати. Ходила до сільської школи, де фахових учителів, по суті, не було. Вчили хто тільки міг.

Закінчила в сільській школі шість класів, а потім пішла до Старобільської середньої школи №1. То була єдина українська школа в той час. Я не знаю, скільки тоді було середніх шкіл у Старобільську. Пізніше їх було шість, але тільки ця, перша школа, була українська. Вся решта російські (мій брат закінчував російську школу). До речі, зараз, за незалежної України, і ця єдина українська школа також стала російською.

Після школи поїхала до Харкова. 1953 року вступила до Харківського університету на філологічний факультет, на українську філологію. Чому до Харкова? Харків від нас за 240 кілометрів, є ближче Луганськ. Мабуть, тому, що туди вже протоптали стежку і брат, і сестра. Брат скінчив той самий філологічний факультет 1952 року, на той час він уже був у Києві, а сестра вчилася в сільськогосподарському інституті. Так що я поїхала, практично, до неї. Ми з нею разом жили на

Основі, поки не дали мені місце в гуртожитку. На філологічному факультеті я вчилася до 1958 року.

Довго працювала за призначенням у селищі на Донбасі, яке тепер називається Антрацит. Раніше воно було Б*о*ково-Антрацит. Шахта "Центрально-Б*о*ківська". Працювала я там спершу вчителем, через півроку призначили мене завучем, ще через рік – директором тієї школи. Це була школа робітничої молоді. Працювала в дві зміни. Там вчилися шахтарі або ті діти, які з тих чи інших причин не могли вчитися в загальноосвітній середній школі – закривали клас, чи ще щось таке було. Так що в нас були учні різного віку. І робота була своєрідна. Я була вчителька української мови, а українську мову тоді вивчали за бажанням. Двійка з української мови була в нас перевідною оцінкою, тож учителювати там було нелегко. Школа була російська, і я була єдиний у районі директор школи – не член партії. Я, щоправда, була комсомолка, навіть активна комсомолка, хоч і пізно в комсомол вступила, уже в університеті. А до партії не вступала – слава Богу, вдалося обминути. Працювала я в тій школі чотири роки.

Пізніше поїхала до матері в село: треба було їй допомогти, вона була хвора. Там попрацювала трохи на тимчасових роботах – у медичному училищі, в бібліотеці, а пізніше поїхала до Києва і жила в брата від початку 1964 року. Отут почалося моє найбільше, мабуть, щастя. Може, тому я дитинства не пам'ятаю, що воно не було аж таким щасливим. А шістдесяті роки для мене були дуже щасливі, бо братове оточення було надзвичайне, просто рідкісне на той час. До нього приходили молоді, старші, гуртувалися коло нього. Були такі "суботи Світличного". Він придбав собі магнітофон "Весна". На той час це не було аж так дуже

поширено, тоді не ходили по вулиці з магнітофонами через плече. Але він мав ту "Весну" і багатьох записував – тих, кого він хотів. Приходили молоді поети, наприклад, Іван Драч, Микола Вінграновський, Ірина Жиленко, Василь Симоненко – а вони були тоді молоді. Василя Стуса, на жаль, він у той час не записував. Бориса Мамайсура записував, Ліну Костенко... Ні, брешу, Ліну Костенко – коли колядували, то ми записали п'ять віршів як плату за колядку. У всякому разі, в Івана було що послухати і було що почитати. У нього була одна з найкращих приватних бібліотек у Києві, він був не просто книголюб, а книгоман. Його бібліотека могла змагатися, наприклад, з Кочуровою, ще з кількома. Це була добірна бібліотека. *(2005 року Н.Світлична передала братову бібліотеку Харківському університетові ім. В.Каразіна. – В.О.).*

Він знався з букіністами, кожного вівторка і кожної п'ятниці йшов у книгарню "Сяйво", йому там з-під прилавка і не з-під прилавка діставали, що його цікавило. Скрізь він мав замовлення, з усіма розраховувався книжками за всілякі послуги. У кожному разі, бібліотека в нього була дуже добра, і людей, переважно добрих людей, у нього в хаті не бракувало. Приходили, приїздили. Знайомства він заводив легко. У спілкуванні він був дуже притягальний, простий, ненав'язливий, з ним приємно було. Я любила навіть просто слухати, як він із кимось розмовляє. Ми з ним не так багато розмовляли сам-на-сам – тільки про те, що треба, а щоб на якісь абстрактні теми говорити – то бувало рідко.

Зате ми разом їздили в Карпати, часто бували в різних цікавих людей. Завдяки йому в 1963 році я познайомилася з такими людьми, як Борис Антоненко-Давидович. Тобто я почала київські знайомства ще до

переїзду на постійне мешкання, бо приїздила до нього в гості, а він завжди брав мене з собою на все, що було цікаве, до всіх цікавих людей. Тоді на київському обрії появилася Надія Суровцова *(18.03. 1896 – 13.04. 1985, політв'язень у 1927-1956 рр.)*. Ми з нею познайомилися, потім листувалися, поки ще вона не жила в Києві. А пізніше, як вона вже була в Києві, я була до неї вхожа – чи на доручення Івана, чи вже сама по собі. З художницями, теж на той час молодими, – Галиною Севрук, Людою Семикіною, Аллою Горською – ми зійшлися, звичайно, завдяки Іванові, але потім уже товаришували самі по собі. Алла Горська спочатку навіть казала, що я дуже схожа на Івана, а пізніше – що Іван схожий на мене.

Життя в Києві в той час було дуже цікаве. Клуб творчої молоді я застала ще тоді, коли приїздила в гості до Івана, а коли переїхала в 1964 році до Києва, його якраз розганяли. Ще в березні я застала останній вечір Шевченка в Жовтневому палаці – то був надзвичайний вечір. Алла Горська робила на цей вечір запрошення. Воно складалося гармонькою на п'ять частин. На кожній частинці було написано назву якогось твору або якусь цитату з Шевченка, а коли перегорталося останню сторінку, то поряд опинялися два написи: "Караюсь, мучуся, але не каюсь" і "В сім'ї вольній, новій". Ті запрошення зразу ж, навіть уже того вечора, вилучали, і пізніше під час обшуків вилучали, але в мене воно збереглося.

Програма того вечора була дуже цікава: був тільки Шевченко. На відміну від сьогоднішніх балакунів, там ніхто ніяких доповідей не виголошував, ніхто не читав своїх творів, а тільки Шевченка, і то три поеми: "Сон", "Кавказ" та "І мертвим, і живим...". Читав Євген Паламаренко. Читав десь за сценою, так що його й не

видно було. На сцені, як я пригадую, була, здається, така бутафорна споруда, що імітувала Кавказ, і ще, здається, розгорнута книга – я не пригадую детально. То, мабуть, Лесь Танюк пам'ятає, бо це його Клуб творчої молоді робив.

Враження було надзвичайне. Атмосфера була просто наелектризована. Коли власті – звичайно ж, представники властей там були – коли вони відчули, що це може закінчитися не знати чим, що ці люди понесуть із собою з Жовтневого палацу... Такий мовчазно наелектризований зал був, і такі слова: "Раби, підніжки, грязь Москви, варшавське сміття – ваші пани..." і так далі – оці слова звучали вибухово – і реакція була вибухова. Тоді швиденько десь там за чиїмось розпорядженням привезли самодіяльність із якихось училищ, оголосили не закінчення вечора, а перерву, антракт. Почалася друга частина програми, а там уже "Матільда", "матрьошки", танці і пісні різними мовами – пішло.

Та вони не врахували одного: що і в цій ситуації можна залишити настрій при собі. Люди, щоб його залишити, почали вставати і масово виходити. Просто вставали і демонстративно виходили з залу. Я не знаю, хто там до кінця залишився. Це була демонстрація. Тоді, звичайно, Клуб творчої молоді підписав собі вирок. То був останній його вечір.

Ще мала бути подорож до Одеси на Шевченківський вечір. Приїхав туди Василь Симоненко. Це було в травні або в червні 1963 року, я тоді бачилася з Василем. Це єдиний день, коли я з ним бачилася. Точніше, два дні. Спершу він приходив до нашої хати, ми разом мали їхати, але поїздку вже скасували, не дали тих автобусів, які обіцяв ЦК комсомолу. Поїздка не відбулася. Але Василь Симоненко з Аллою Горською та Людою

Семикіною таки поїхали до Одеси, а ми, тобто я, брат, його дружина Леоніда, Галина Возна, Юрко Бадзьо, Анатолій Зубок, не пригадую, ще хто з Києва – ми мали намір потім з Одеси їхати в Карпати в подорож. Раз та поїздка не відбулася, то ми сіли на поїзд і поїхали просто до Львова. А до своєї групи додали ще львів'ян – Богдана Гориня, Івана Гречка, Романа Крип'якевича – я зараз усіх не пригадую, хто там ще був, бо поспішаю, щоб укластися в ваш реґламент.

Але та поїздка була для мене, фактично, переворотом. Це був ще 1963 рік, я трошки проскочила назад. Чому? Бо саме та подорож мені й відкрила Україну. То була подорож з магнітофонами, з дуже цікавими зустрічами. Оскільки з нами були львів'яни, яких галичани знали, таких як Крип'якевич, Гречко, Марійка Перів, вчителька з Галича, яка тепер під Києвом живе, – їх знали, їм довіряли, і завдяки їм довіряли нам. Ми там наслухалися дуже багато цікавих розповідей. Ті розмови при ватрах, сама та мандрівка – то було щось виняткове у моєму житті. Після того мені вже захотілося до Києва.

Ну, а в Києві, як я вже сказала, все товариство було сформоване, я тільки до нього долучила себе. Хор "Жайворонок" – Алла Горська мене до нього залучила. Це була якраз моя стихія. Я дуже люблю такі товариства, де можна зійтися, поспівати. А хор "Жайворонок" не обмежувався офіційними, формальними репетиціями та офіційними виступами перед публікою зі сцени. Мабуть, найголовніше і найцінніше, що було у «жайворонят» – після репетицій (а репетиції переважно відбувалися в Будинку вчених, бували інші варіянти), особливо після недільних денних репетицій, ми традиційно йшли Хрещатиком на схили Дніпра і весь час, очевидно ж, співали. Співали по

дорозі, співали на схилах Дніпра. Люди підходили, слухали, відходили – це нікого ні до чого не зобов'язувало. Ми співали усталений репертуар, співали, хто що хотів – це було дуже добре. Для молодих людей це були незабутні зустрічі. Я думаю, що й сьогодні таке щось є.

Чим я займалася в Києві після переїзду? Всіх праць я не пригадаю. Спочатку, знаю, працювала в Боярці у сільськогосподарському технікумі у видавничій групі. Видавали навчальні матеріали. Я там редактором працювала. Пізніше працювала у видавництві "Радянська школа", також літературним редактором. Фактично там я вчилася бути редактором, бо я ним не була – не народилася і не була ним до того часу.

Пізніше, в 1965 році, коли почалися арешти і серед арештованих опинився мій брат Іван, – тоді вже мене почали виганяти з роботи за прізвище. Так що в мене було понад тридцять записів у трудовій книжці. Не знаю, скільки точно, і вже не пригадаю зараз усіх праць, не пригадаю термінів, коли і де я працювала. Не буду навіть напружуватися і згадувати. Можу кілька згадати, де довше працювала, скажімо, у видавництві "Техніка". Там виходило два журнали: "Деревообробна промисловість" і "Харчова промисловість", якщо не помиляюсь. Або "Легка" і "Харчова"... Забула, не пам'ятаю точно. В кожному разі, обидва ці журнали виходили українською мовою, але жодного матеріялу українською мовою за тих півтора чи два роки, скільки там я працювала, не надійшло. Усе було російськомовне, і так само, припускаю, читачі теж були російськомовні. Але чомусь ті журнали видавали українською мовою. Мабуть, щоб була якась кількість україномовних журналів. А вони виходили малим

накладом, і то було вигідно для статистики. То я там працювала в 1965-1966 роках.

Найдовше я працювала в бібліотеці холодокомбінату. Це профспілкова бібліотека недалеко від бібліотеки імені Вернадського. Там я працювала чотири роки, аж поки мене арештували. Але це вже пізніша історія.

Чим я займалася в Києві, крім роботи? Очевидно, що, враховуючи такі "родинні" можливості, я багато читала самвидаву. Читала, бувало, що й редагувала, щось передруковувала. Не бувало, а таки часто, багато доводилося передруковувати різного плану і різного масштабу самвидав, починаючи від віршів Симоненка і кінчаючи більшими речами. Скажімо, редагувала "Більмо" Михайла Осадчого. Воно було потім у мене у звинуваченні, з моїми правками. Редагувала Сверстюкові праці – "Іван Котляревський сміється", "На мамине свято", "Собор у риштованні". Очевидно, що я на Євгена Сверстюка дивилася знизу вгору, мені ніяково було почувати себе редактором такого масштабу критика, але він завжди був вдячний за будь-які правки. І пізніше нам було приємно: він був свідком на моєму суді, а я була свідком на його суді. Це взагалі був "луч света в темном царстве" – мої свідки. В мене на суді було два свідки: Євген Сверстюк та Іван Світличний. Хіба можна мріяти про кращих свідків? Хоча, звичайно, вони рахувалися свідками звинувачення, бо інакших тоді не було.

Отже, перш ніж дійти до того процесу і до тих свідчень – що ми тоді робили в самвидаві? Та розповсюджували, як могли. Зараз навіть тяжко собі пригадати, як воно тоді відбувалося. Не було ж ніякої організації, не було навіть якогось чітко окресленого кола... Хоча коло, звичайно, було. Але було багато кіл,

вони десь перетиналися між собою, а десь не перетинались. От, скажімо, зустрічаю я зараз... Ну, кого? Не буду зараз напружувати пам'ять, але зустрічаюсь я, скажімо, з Олександром Верхманом, з яким, виявляється, колись, у шістдесятих роках, на Печерську, на квартирі в одної старшої жінки ми фотоґрафували працю Івана Дзюби. Я вже про це забула, а він мені нагадує, тоді й я згадую: так, ми там фотоґрафували, потім це розповсюджувалося, передавалося...

А з Василем Лісовим, то в мене була взагалі детективна історія. Звичайно, наше коло робило це легально чи удавало, що ми це робимо легально. То навіть важко назвати конспірацією, але підпіллям то аж ніяк не було. Ми знали, що не вільно просто так, на вулиці комусь давати. Ми відчували це – не стільки знали, скільки відчували. Але щоб так прямо в детектив бавитися – того не було. Тільки один раз була історія, пов'язана з Лісовим, коли я мусила передати йому машинку. Я його не знала, він мене не знав. Очевидно, нам сказали – і йому, і мені, – хто як виглядатиме, хто що в руках триматиме. Пізніше, після цієї операції (ми її успішно виконали), коли я зустріла Лісового на вулиці і з такою радістю хотіла привітатися з ним, то він пройшов незворушно попри мене. *(Сміється).* Він був справжній конспіратор, а я собі думала: ну, то й що?

Передруковувалося багато, читалося багато, ходили по руках більші, менші речі. Скажімо, спогади Суровцової я читала ще тоді, в шістдесятих роках. Найпершим великим самвидавним твором були спогади Євгенії Гінзбурґ "Крутой маршрут", а потім був Солженіцин, потім була всяка всячина.

Були дуже цікаві вечори – це вже поза самвидавом, хоча воно іноді перепліталося. Наприклад,

влаштовувались «капусники» з якогось приводу. От у 1964 році влаштували «капусник» з нагоди сімдесятиріччя Алли Горської та Івана Світличного. Їм було по 35. Алла Горська народилась 18 вересня 1929 року, а Іван Світличний народився 20 вересня 1929 року. То вони завжди святкували разом, і святкували посередині – 19-го, а не 18-го і не 20-го. А того року, коли було 70 на двох, вирішили влаштувати велике свято. Там навіть лотерею розігрували, щоб зібрати кошти на магнітофон Євгенові Концевичу, паралізованому, в Житомирі. Там була ціла програма, досить чітко підготована, з промовами, з художніми виступами, зі всіляким оформленням. І, звичайно, всім цим керував Центральний Ювілейний Комітет, або скорочено ЦЮК. Очолював його Чорновіл, голова ЦЮКу, членами комітету були Сивокінь, Рябокляч, Білокінь і Возна. Висіли їхні портрети роботи Віктора Зарецького, стіл був застелений червоною скатертиною, була трибуна і скрізь, звичайно, були портрети голови Центрального Ювілейного Комітету. Були привітання від піонерів, від пенсіонерів, від усіх. Дещо там, правда, скореґували... Скажімо, придумали частівки для привітання від піонерів – то мали бути покійний уже Володимир Крекотень та Іван Драч. Крекотень був огрядний, а Драч був худенький, тоненький такий півник. Хотіли їх одягти в шортики, пов'язати краваточки, щоб вони читали привітання, але потім сказали, що то вже занадто, бо до нас можуть причепитися. Був і славень, тобто гімн, який складався з одного слова: "Слава!" Вадим Смогитель підготував хор. А потім співали такі частівки: "На столі стоїть горілка, хліб, салати і паштет. Це придбав для нас Центральний Ювілейний Комітет". “Є в нас вельми мудрі діти – два Івани і Сверстюк: критикують все на

світі, обминають тільки ЦЮК". І так далі. Було багато того всього, то були дуже веселі капусники, які запам'ятовувалися.

На тому ж сімдесятиріччі від групи ювілярів виступив Світличний. Звичайно, він дякував Центральному Ювілейному Комітетові за те, що той навчив, як жити, для чого жити, куди жити. А крім того, від групи ювілярів він брав зобов'язання прожити наступних п'ять років за два з половиною роки.

А наступного року (це вже був 1965-й) ми з Аллою Горською поїхали разом з бригадою художників-монументалістів – мене за помічницю взяла Алла Горська – ліпити мозаїки в Донецьку. Там оформляли мозаїки на школі. Чотири стіни з одного боку, чотири з другого – вісім стін по 12 квадратних метрів треба було зробити за одне літо. Я поїхала туди з нею. І якраз у той час у Києві відбулися арешти. Ми були в Донецьку, коли арештували мого брата, багатьох моїх товаришів і трясли всіх підряд у Києві. Поарештовували тих, що співали зі мною в "Жайворонку" – Івана Русина, Сашка Мартиненка, арештували Євгенію Кузнєцову, яку я не так близько знала, але знала. Обшуки були в дуже-дуже багатьох.

Я приїхала, коли відчула, що тут діється щось неприємне. Приїхала довідатися, що тут робиться. На мене всі дивилися переляканими очима. Я перед тим якраз одружилася, то покійна Оксана Мешко, моя свекруха, мене прямо відпроваджувала: "Їдь геть, бо непереливки!" Я повернулася назад, бо ми, зрештою, так і домовилися з Аллою, що я одразу ж приїду. Я повернулася, ми закінчували там ті мозаїки. Там, у Донецьку, мене викликали на перший у моєму житті допит, у справі брата.

Я інтуїтивно відчула, що кагебістам не можна вірити. Я тоді про них ще дуже мало знала, попри всі самвидави, які прочитала, попри всі розповіді, які я чула від старших каторжан, таких як Борис Антоненко-Давидович чи Надія Суровцова, чи Віктор Леонтійович Петровський, який так само відсидів 19 і з яким ми спілкувалися дуже близько (тісно). Більш інтуїтивно я відчула, що вірити їм не можна. І того першого в своєму житті протоколу я не підписала. Був дуже неприємний і гучний скандал, який навіть супроводжувався такою фразою: "Мало вас перестреляли в свое время!" Це сказав начальник КГБ у Донецьку. Всяке таке було.

Але мене не арештували і не затримували, хоч я весь час очікувала. Повернулися ми пізньої осени до Києва. Я в Донецьку ушкодила руку, вона була в поганому стані, тобто вже синіла-чорніла ціла рука, мене зустрічні перехожі зупиняли і пропонували якусь допомогу. Це була права рука, і я тішилася, що це добре, бо протоколів не буду підписувати. Але це мене не врятувало: кликали на допити, допитували. Хоча невдовзі, через вісім місяців після арешту, брата випустили без суду – за браком доказів. Випустили його, очевидно, передусім щоб скомпрометувати – бо кого ж випускають просто так? Ясно, що продався.

Але він поводився так, як і перед тим: ні перед ким не виправдовувався і нічого не міняв у поведінці. Зрештою ті, хто його знав і хто його бачив до того і після того, бачили зміну хіба що в очах: очі в нього були звичайно чи втомлені, чи напруженіші, ніж раніше. А більше ні в чому він не змінився. І в своєму поводженні він так само не змінився, тільки став трошки обачнішим. А щодо своєї діяльности, то я би сказала, що він її навіть посилив після арешту. Тільки він поводився обачніше, глибше все обмірковував, усвідомлював, що

до чого, і більш конспіративно все робив. За ним, очевидно, стежили. До нього було офіційно приставлено дуже високопоставленого наглядача, який опікувався ним. На роботу йому більше ніколи вже не вдалося офіційно влаштуватися, хоча він багато разів пробував. Та він працював удома, як звичайно. Вставав о шостій і працював свій дуже чітко нормований робочий день. Мій брат був дуже дисциплінований. Я, на жаль, у нього в цьому не вдалася. Він багато писав, багато перекладав. Тоді він почав займатися перекладацтвом, а найбільше цим займався в тюрмі.

І в кінці шістдесятих бували обшуки, бували всілякі справи. Наприклад, у 1969 році була така справа №24, якщо я не помиляюся, «справа самвидаву». Була облава обшуків у Києві – в один день багато обшуків. Після того нікого не арештували, як я пригадую, але дуже багатьох допитували. Ми, звичайно, також потрапили в ту облаву. В центрі облави була праця Авторханова "Технология власти". Вона потрапила до Києва в фотокопії, і, як пізніше говорили, та фотокопія була "мічена". Тобто кагебісти її самі запустили в самвидав, щоб простежити, як вона ходить.

Так сталося, що одна частина тієї книжки була в мене, а друга частина в той час була в мого брата. Вилучили в мене, вилучили в нього, але по тому вилучали багато іншого. У мене, наприклад, спогади Данила Шумука вилучили. Я їх у той час редаґувала. То було шість зошитів, списаних його рукою, і було там щось моєю рукою списано. Як не дивно, але, якщо не помиляюсь, мені тоді їх повернули, не забрали. Бували такі дивні парадокси.

Забігаючи наперед, скажу, що в мене, скажімо, був зошит із "Палімпсестами" Василя Стуса – перша версія «Палімпсестів», які він надіслав із заслання до Києва.

То вже було пізніше, я перескакую, але була подібна ситуація з вилученням. Коли я вже виїхала до Америки, той зошит лишився у чоловіка, він його забрав на Уманській і перевозив на Борщагівку, де він жив. По дорозі його затримали, забрали все, що в нього було, в тому числі забрали й той зошит. І, як не дивно, той зошит через якийсь час повернули з КГБ. Але це я перескочила.

Отже, 60-ті роки. Кінець 60-х. Я ще працювала в бібліотеці. На початку 1970 року в мене народився син. Ще перед тим ми з Ніною Строкатою їздили в Мордовію. Було багато різних подій, про які хотілось би згадати бо, може, й варто було, або кому й цікаво, але "нельзя объять необъятное". Та не можна обминути подію, яка була визначальна для нашого життя. Наприкінці 1970 року ми з Євгеном Сверстюком поїхали до Василькова шукати Аллу Горську, яка мала повернутися від свекра і не повернулася вчасно. І там її знайшли вбитою. Я про це зараз не буду говорити, але то було дуже велике потрясіння для багатьох з нашого кола. *(Алла Горська загинула 28 листопада у Василькові під Києвом, у будинку на вул. Юних комунарів, 8; похована 7 грудня на Берковецькому цвинтарі в Києві, сектор 39, ряд 8, могила 35. – В.О.*).

У грудні 1971 року я жила вже з малим сином на Кіровоградському провулку поряд із Байковим цвинтарем. Приходила до Івана в гості, так само як і він до мене. Одного разу він пішов мене відпровадити до тролейбуса і по дорозі сказав, що заарештували Ніну Строкатову в Одесі. Це був грудень 1971 року *(Заарештована 6 грудня. – В.О.).*

Під Новий 1972 рік ще ходили колядник*и*. Приходила колядницька ватага і до нас на Кіровоградський провулок. Микола Плахотнюк того

року зібрав і привів, здається, студентів Політехнічного інституту. А потім їм ніде було ночувати, переспатися, тому всі вони прийшли до мене і полишали свої обладунки. Тобто «коза» залишила свій кожух, і все інше. На жаль, то так і лишилося, бо через два тижні після того відбулися в Києві арешти, вже фундаментальніші, ніж у 1965 році.

Поміж тим, 5 січня моєму синові сповнилося 2 роки. Прийшли привітати нас із тим святом, з другою річницею Яреми, і мій брат Іван з дружиною Льолею, і Василь Стус з дружиною (між іншим, він приніс книжечку з віршем, який написав спеціально Яремі), і Євген Сверстюк з Лілею. Було чимало людей, ледве вміщалися в хаті. Це була наша фактично остання спільна зустріч – 5 січня. Наступного дня, 6 січня, ще забіг до мене Микола Плахотнюк, бо він, здається, 5-го не був у Києві. Він прийшов і сказав, що йде до Зені Франко, щоб вона поставила свій підпис під документом про створення Комітету захисту Ніни Строкатової. Я не хотіла ставити свій підпис, бо не вважала свій підпис вагомим. Але ми домовилися з ним, що якщо Зеня не захоче, то він тоді поставить моє прізвище.

Більше ми й з Миколою не бачилися, хоча навіть жартували тоді – він ночувати в нас тоді лишився, і ми допізна з ним розмовляли. Це також була остання наша розмова з ним. Ми завжди з ним дурносміхами ставали, коли зустрічалися. Ми тоді жартували, що от би нам в одній камері опинитися. А потім так сталося, що ми таки були в одній камері з ним, тільки в різний час. Ми навіть були закохані одне в одного. І також, на жаль, у різний час. *(Сміється).* Але це вже інша історія.

12 січня мене не арештували, але з обшуком прийшли. Прийшли раненько, о сьомій годині ранку,

коли я збиралася на роботу і ще перед тим мала занести сина до ясел. Зі мною жила братова теща, мати його дружини, покійна вже. Їй не було де жити і вона прийшла до мене. Коли постукали в двері, вона підійшла і запитала, хто. Сказали, що телеграма. Вона відчинила, але то не з телеграмою прийшли, а прийшли кагебісти, почали обшук. Ми якраз на той вечір домовилися з Ніною Обертас піти в кіно, вона мала квитки. Але всіх, хто тоді приходив до мене, за правилами затримували. Здається, тоді й Ніну затримали, затримали тоді й Грицька Міняйла, затримали ще когось. Уже не пригадую всіх, але в той час багато потрапило людей у ті сіті, і дехто цілком випадково.

Обшук тривав до пізньої ночі. А на другий день я поїхала до брата розказати, що сталося. То була якраз середа, по-моєму, бо в мене був семінарський день у бібліотеці – там раз на місяць по середах був семінарський день. Я заїхала до брата, але нікого не застала. Я ще не знала, що в нього теж був обшук і що його заарештовано. Подзвонила до Олени Юхимівни Яновської, яка була одружена з Шумуком, і вона сказала мені, що Данило також арештований. Здається, від неї я довідалася і про Івана. А може вона ще й не знала. Я не пригадую точно, від кого і в якому порядку я дізнавалася, але дуже швидко стало відомо, що багато людей арештовано. А, зрештою, й мене зразу ж почали викликати на допити, спочатку як свідка в різних справах. У справах тих, чиї твори у мене повилучали, насамперед Шумука. Потім почали допитувати вже як звинувачену, але ще на волі. Я мала підписку про невиїзд.

18 квітня 1972 року мені влаштували імітацію арешту. Тобто мені оголосили, що я арештована.

Офіційно, в кабінеті слідчого оголосили, що я вже арештована, є постанова. В моїй присутності подзвонили до братової, до Льолі, і сказали, щоб вона забрала з ясел Ярему, бо я арештована. Так сказали. А потім прийшов начальник слідчого відділу. *(Чи не Пархоменко? – В.О.)* і почав провадити зі мною свої виховні бесіди. Дали мені написати доручення. Я мала дитину, мала хату – не сплачену ще, але свою, в процесі оформлення. Мені просто не дали її оформити, вона була б уже своя, але вони дуже перешкоджали. Готували, видно, арешти і не хотіли, щоб була в мене хата. Я понаписувала ті доручення. Стан у мене був стресовий, я "розквасилася". Я плакала, у мене були сльози, були соплі і мені було дуже досадно на себе, було просто гидко, а не могла нічого з собою вдіяти.

Коли начальник слідчого відділу побачив, що в мене сльози через десяту губу, то він думав, що це мене легко взяти. Але насправді то навпаки – я в такій ситуації страшенно зла на себе і на те, що мене хтось такою бачить. Очевидно, що я "відгавкувалася", як могла крізь сльози. І коли він починав торгівлю, мовляв, "подумайте, ми вам можемо надати змогу, ми ж не звірі" – так, як вони уміють говорити, – то я йому крізь сльози сказала: "Кінчайте торгівлю і ведіть у камеру, якщо арештували". Наразі вони ще бавилися зі мною, але я вже їм не вірила. Навіть коли мені сказали, що вони мене звільняють і до завтра я ще можу подумати, я не вірила. Я знала, що якщо не цей крок, то наступний крок, не цей поріг, то наступний поріг буде останній перед неволею. І слідчий – вже мій слідчий, який потім провадив ціле слідство, Сірик Олександр Миколайович – він відпроваджував мене, ще й чекав унизу, він знову ставив приклад Зіновії Тарасівни Франко, що треба розумно поводитися, що він не винен, що якби він

робив той обшук, то того б не було, а так дуже багато взяли всього і треба тепер з ним якось давати раду, вони не можуть мене просто так випустити. Я вже трошки опанувала себе і сказала йому, хоча не дуже хотіла говорити: "Олександре Миколайовичу, вибачте, але на вас я не можу зараз дивитися інакше, як на звичайного садиста". І він тоді теж припинив розмову.

Я думала тільки, коли мене арештують: чи в тролейбусі, чи після тролейбусу, чи дадуть побачитися з сином, чи не дадуть побачитися з сином? Але вони дали побачитися з сином і ночувати вдома ще цілий місяць – з 18 квітня до 18 травня я ще ночувала вдома і ходила до них на допити так само, як і раніше, тричі на тиждень, але вже з зубною щіткою і з пастою, з піжамою. Правда, в той день, коли вони мене арештували, я була без цих атрибутів – вони таки зуміли мене обдурити. Але тоді вже в мене не було стресу, тоді вже не було ніяких сліз. Моя "насєдка", тобто сусідка по камері, ніяк не могла повірити, що я перший раз сиджу. Бо я з першого дня в камері почала робити руханку і щодня робила її цілий рік, поводилася так, як могла, розважно, не давала волі своїм емоціям. Всяке бувало, звичайно, – слідство довге.

Слідство тривало до квітня 1973 року. Шість днів ішов суд, який почався наприкінці березня. 2 квітня виголосили вирок. Суд був формально закритий. У Івана, здається, був формально відкритий, але так само ні мами, нікого не пускали. Потім маму таки пустили на виголошення мого вироку. Дали мені 4 роки суворого режиму.

У червні повезли мене в Мордовію, куди перед тим я писала дуже багато листів, у шістдесятих роках, після 1965-го, коли поарештовували дуже багато моїх приятелів. Мої приятелі були, наприклад, Богдан Горинь, Іван Русин, Панас Заливаха – це були дуже

близькі мені люди. Я їм посилала все, що тільки могла: рукавиці плели, шкарпетки плели, якщо можна було, книжки посилали. Тоді ще можна було, бо, скажімо, як Симоненкова збірка "Тиша і грім" вийшла... Ні, не "Тиша і грім", а, здається, "Вибране" (у рожевенькій суперобкладинці). То було літо, всі тоді пороз'їздилися, то я тоді в "Поезії" закупила цілу скриньку. Десь роздобула грошей і закупила цілу скриньку тих книжок, так що я в Києві забезпечила наше коло, а потім посилала в Мордовію багатьом. Наприклад, позавчора я була в Миколи Плахотнюка і бачу: у нього на столі маленька книжечка валяється – "Образне слово", чи щось таке. Я розгортаю – я не пам'ятала цього видання, воно мене зацікавило, – а там моєю рукою написано: "Івану Олексійовичу..." і підписано: "Надія Світлична і Микола Плахотнюк". Питаю, що це є, звідки? А він каже: "Це Ви (ми з ним на "Ви", бо ми куми) посилали – хто там Іван Олексійович?" Кажу: "Кандиба, певно?" – "Ну, то Ви Кандибі, мабуть, посилали, а вона повернулася, то Ви мені дали"...

Отже, Мордовія. У Мордовію з українок я тоді приїхала, здається, останньою перед Орисею Сеник, бо її арештували ще пізніше, в листопаді *(17.11. 1972. – В.О.)*. Коли я приїхала, то була там, здається, двадцять третя. То був табір політичних в'язнів *(селище Барашево Теньгушовського р-ну, установа ЖХ-385/3-3. – В.О.)*, зі старших українок там були Дарка Гусяк і Марійка Пальчак (вже покійна). Катруся Зарицька якраз перед тим звільнилася. З нашого "призову" були Стефа Шабатура, Ірина Калинець, Ніна Строката. Здається, все. А потім ще приїхали Орися Сеник і Оксана Попович – ще пізніше.

Для мене то було, звичайно, дуже велике відкриття – той табір. Приїхала після тюрми – а в тюрмі я

поправилась на п'ять кілограмів. Ходила з червоним бантиком і казала своєму слідчому, що вони мусять мене випускати хоча б для агітації і пропаганди, що радянські тюрми – найкращі тюрми в світі. Я з червоним бантиком – значить я не є антирадянськи настроєна. Я навіть народилася 7 листопада. Я записана 8-го, але завжди вважала, що сьомого. Так мама казала, "на Жовтневі". Документів у мене не було, то ж це я вже тепер знаю, що восьмого. Тож я там поправилася на 5 кілограмів. Але вони чомусь не клюнули на це – не випустили.

У табір приїхала – все одно на тлі тих засмаглих каторжанок я виглядала синя, бо сонця ж не бачила більше року. А вони там уже чекали мене, вони там навіть припасли якогось меду і всякі запаси поробили. Я була остання, кого вони чекали. То влаштували мені таку пишну зустріч! Дарка Гусяк була коптенармусом, вона тримала всі харчі і видавала по одній чи по дві «подушечки» (цукерки), скільки належалося на день, ми їй усі довіряли. Пізніше, як мені привезли на побаченні лимон, цитрину, і я прийшла з тою посилкою, що мені вже належала, Дарка питає: "Як ви хочете розпорядитись? У нас кожен вільний розпоряджатись, як хоче". Хоча ми харчувалися разом, але посилка – це особиста справа: можете, каже, самі з'їсти, можете роздати, що хочете. Я кажу: "Хотіла б я цитрину на всіх поділити". А було тоді 26 жінок. Тільки ж як одну цитрину поділити на двадцять шість частин, щоб не було кривди нікому? Вона каже: "Ну, спробую". І вона розрізала ту цитрину на 26 рівнісіньких смужечок. Дарка все вміла робити. Як вона мала звільнятися, Ніна Строката почала їй казати: "Пані Дарко, от ви звільняєтеся – навіщо вам брати радянський паспорт? Ви ж не були радянською громадянкою? Вас

арештували в Галичині, радянська влада ще тільки насувалася на ваші голови. Ви ж не мали радянського паспорта – навіщо він вам тепер?" А вона каже: "Мала два – сама з картоплі робила печатки, виготовляла ті пашпорти. Так що мала два".

У зоні, звичайно вже було жвавіше. Я побачила виш*и*вані фіранк*и* на вікнах. З мішковини Орися Сеник робила фіранк*и* і чіпляла на вікна в бараку. Всі українки ходили з виш*и*ваними комірцями – це було чудо, це були наші національні прикмети. А «бірок» не було – ми не носили «бірки» з прізвищами. Ми не хотіли – і не носили. Тоді ще якось можна було обстояти себе трошки. Пізніше вже там прикрутили, так що «бірки» були. Уже була пошта, вже були побачення, вже була якась самодіяльність. Ірина Калинець писала вірші, писала казки, я редаґувала її або навіть щось там дописувала. Або ми перекладали на змагання: брали щось російське, якусь пісеньку, і перекладали – у кого краще вийде. А потім сварилися, у кого краще вийшло. Дуже було цікаво. Стефа Шабатура компонувала узори і компонувала книжкові закладки, але такі сюжетні, цікаві закладки. Орися Сеник вишивала майстерно – то вишивальниця була неперевершена! Я таких до неї не бачила. Пізніше вже бачила, а до того я не зустрічала таких вишивальниць, як вона, талановитих. Вона також компонувала узори. Наші нари, ці ліжка, були спарені з нею, то я не раз уночі спостерігала, як вона прокидалася і навпомацки щось там намагалася записати, замалювати. Їй приснився якийсь взір – і вона старалася занотувати, щоб до ранку не згубити його. Бо ж не було нічого – вона з нічого їх компонувала. Стефа Шабатура також малювала екслібриси. Вона намалювала багато екслібрисів, але їх потім вилучили.

Були всілякі «війни», бували всілякі акції протесту, всілякі голодівки. Щодо голодівок, то я перший раз голодувала в тюрмі. То була п'ятиденна моя перша в житті голодівка – я не знала, що воно таке, не знала, як я витримаю. А пізніше в таборі брала участь у різних недовготермінових голодівках. Але коли ми довідалися, що Василя Стуса з кровотечею забрали в лікарню *(Літо 1975 р. – В.О.)* і що він потребує допомоги – якось нам швидко вдалося про те довідатись, – у нас кілька жінок оголосили голодівку, в тому числі і Нійоле Садунайте, яку щойно привезли до табору. Литовка, яка нічого про нас не знала, нічого не чула про український рух узагалі. Вона більше була пов'язана з національно-релігійним рухом у Литві. І вона сказала: "Я з вами буду голодувати". А як обґрунтувати? І вона придумала: вона чула, що Стус став на захист її земляка. Коли той помер, Стус запропонував ушанувати його пам'ять хвилинною мовчанкою, і тому вона вважає за...

В.О.: Як його прізвище?

Н.С.: Я забула прізвище.

В.О.: Клеманскіс.

Н.С.: Так, Клеманскіс. І Стуса потім покарали за це. То Нійоле написала: "Я вважаю своєю честю стати тепер на його захист". Ми пропонували йому свою кров, щоб перелили, і оголосили голодівку. Ми не сказали, на який термін оголошуємо голодівку, бо знали, що вони так чи так узагалі її зіґнорують, а тим більше, якщо буде визначений термін. То поголодуйте собі, скажуть, та й усе. А між собою ми домовилися, що будемо голодувати, здається, п'ять днів. Бо нас могли розкидати в різні місця. Так воно і сталося: нас чотирьох забрали в божевільню. На території лікарні цілком звільнили барак тої божевільні, так щоб нікого там не було. Хворих десь перевели, а нам позабивали вікна дошками.

Але між собою ми домовилися, що через п'ять днів припинимо голодівку – де хто б не був, щоб ми в один день припинили. А Стефу Шабатуру не взяли з нами, її залишили в бараку.

Потім бували різні приводи. Там Ніні Строкатій не дали побачення, там у кінці 1974 року, в День прав людини *(10 грудня. – В.О.),* ми оголосили страйк. Ми чомусь не називали словом «страйк» – не знаю, чи ми не додумалися? Ми просто назвали це «відмовою від праці», чи «відмова від примусової праці», але в кожному разі так делікатно це іменували – «відмова від праці», а насправді то був страйк. І нас, очевидно ж, почали карати.

1975 рік – то якраз був Міжнародний рік жінки. Здається, вони приготували амністію для жінок з малолітніми дітьми. За тими статтями амністії ми з Іриною Калинець підходили – і вона мала малолітню дитину, і я. Нас мали амністувати. Та ми якраз напередодні того 1975 року почали серйозний протест. Ми потім довідалися, що в інших таборах також борються за статус політв'язня у різний спосіб: голодівками і всілякими засобами. Ми вважали, що це ми започаткували ту боротьбу, але на перших кроках ми не називали це ані боротьбою за статус політв'язня, ані страйк страйком не називали. Хоча, по суті, за пунктами наших вимог це й була боротьба за статус політв'язня.

Нас тоді вже розкидали по карцерах, по ПКТ, було багато всіляких пригод. У мене термін був, порівняно з іншими, малий – 4 роки. Зо мною ж Дарка Гусяк досиджувала 25-річний термін, і по 15 сиділи люди, по 6 ув'язнення і 5 заслання мали, здається, Ірина Калинець і Орися Сеник 6 і 5 *(Ірина Калинець, нар. 6.12 1940, ув'язн. 12.01. 1972 за ст. 62 ч. 1 на 6 р. і 3 засл.; Ірина Сеник, нар. 8.06. 1926, ув'язн. 11.12. 1945 – 1968; 17.11.*

1973 – 17.08 1983, 6 р. ув'язн. і 5 р. засл. – В.О.). Порівняно з усіма, то тільки в мене і в Ніни Строкатої був такий термін – по 4 роки. А перед звільненням... То, між іншим, також було цікаво, але я не знаю, чи вистачить у нас і в машинерії терпцю все це вислухати, але цікаве в мене було звільнення.

Приблизно за півтора місяця перед закінченням терміну мені сказали збиратися на етап. Я думала, що нормально: везуть десь на перевиховання перед звільненням, ясне діло куди – до Києва. Я була переконана в цьому. Хіба ще до Саранська таких везуть на перевиховання. І раптом мене в Москві, вже після московської пересилки, саджають у літак. Тут така своєрідна процедура: мене завели в літак першою, коли ще ніякої посадки не було. Посадили на задньому сидінні, поряд зі мною було четверо... Ні, я не була в наручниках – ніколи, між іншим, не була, не пробувала, як у наручниках почуваються. Навіть руки назад тримати в мене перший раз завимагали, коли водили на суд, і я дуже здивувалася, бо звичайно в жінок не вимагають, як у чоловіків, щоб конче руки назад. А, може, не скрізь? У кожному разі, мені якось щастило. Мені щастило на начальників на роботі, тому що ніколи на мене начальники не кричали, бо я не знаю, як би я поводилась. Ніколи не було, щоб на мене хтось кричав, як, бувало, на інших.

Так само й тут мені не пощастило побувати в наручниках. Хотіла я побути в камері-одиночці хоч трохи. Я знаю, що люди бояться її, не хочуть. А мені хотілося – і теж не пощастило, я не була в одиночці. В божевільні була.

В.О.: А в карцері?

Н.С.: В карцері була.

В.О.: То там же ви були самі?

Н.С.: А, то правда, напевно, але в тюрмі – ні. У божевільні була. Під час слідства мене посилали на експертизу до божевільні тут, до Павлівської лікарні в Києві. Десь приблизно два тижні я була. Якщо не помиляюсь, то від 11 грудня і десь, може, до 29 чи 30 грудня 1972 року. Перед Новим роком мене привезли назад у тюрму з божевільні. Я була там на експертизі. То також цікава була пригода.

В.О.: Там Наталка Максимівна Винарська завідувала відділом судово-психіатричної експертизи, так?

Н.С.: Ні, хіба Винарська? Мені здається, трохи інакше. Я забула її прізвище – вона в Ізраїлі тепер, а тут була заввідділом експертним. Тяжко сказати... Вона була непогана жінка. Я не знайомилася тепер зі своєю справою, а коли закінчилося слідство, я теж майже не ознайомилась зі справою, мені мало показували, тобто обмежений був час. Вироку мені не давали на руки, що незаконно, звичайно. Я його теж майже не бачила – тільки показали в кабінеті начальника тюрми, потім забрали. Так що я його навіть не прочитала.

Але в божевільні було цікаво. Ось тільки такий епізод – як привезли мене туди. Перед тим, коли оголосили, що мене посилають на експертизу, я питала слідчого, на якій підставі, чому мене посилають на експертизу. Він каже: "Бо ви нещиро поводитеся". Питаю, в чому моє нещире поводження виявляється? "Ви відмовляєтеся давати покази". – "Але ж я щиро відмовляюся давати вам покази? Я обґрунтовую, чому я відмовляюся давати покази". Але це нібито було підставою.

Привезли мене ввечері до божевільні. І ця лікарка-психіатр, яка очолювала відділ (Наталя Максимівна, здається. На жаль, не пригадую її прізвище), вона мене чекала і ознайомила з тим закладом, куди я потрапила.

Я її запитала, скільки я тут маю бути. Каже: "Це залежатиме від вас, від вашої поведінки, але пересічно десь від двох тижнів до двох місяців". Питаю, що треба, щоб ближче до двох тижнів, а не до двох місяців, і що бажано вкластися в два тижні. Вона каже, що то від мене залежатиме. "А чому ви хочете швидше? І чому саме два тижні?" Я кажу: "Через два тижні Новий рік, а я забобонна – я не хочу зустрічати Новий рік у божевільні. Я волію в тюрмі". Я знала, що розкриваю свої карти, я знала, що навіть даю їм козирі в руки. Я справді була як божевільна, я дуже боялася божевільні, панічно боялася. Але я вирішила бути відвертою там, де я можу собі дозволити.

Вона справді вклалася в два тижні. Тоді я ще її питала, чи знає вона Стуса – бо я знала, що Стус там уже бував. Я ще була на волі, коли до мене дійшла чутка, що він у божевільні. "Знаю", – каже. А ще перед тим я запитала її, чи є бібліотека. "Була, – каже, – але всю скурили. Але я вам можу приносити з дому. У нас такого континґенту не часто буває, то я вам приноситиму з дому".

В.О.: Вона й мені приносила.

Н.С.: А ви теж були в неї? А я й не знала! І теж Достоєвського приносила?

В.О.: Так.

Н.С.: Вона мені казала, що і Стусові теж носила.

В.О.: Але я після вас там був.

Н.С.: Після мене? Вона не згадувала? Ви не знали, що я там була?

В.О.: Про декого ми згадували, але вона не хотіла називати прізвищ.

Н.С.: Отже, ви не знали, що я була там.

В.О.: Але я знав, що Василь Лісовий був – це точно.

Н.С.: А я не знала.

В.О.: Ми ж там були після вас.

Н.С.: Ну так, але чи ви знали, що я там була?

В.О.: Ні.

Н.С.: Бо я про Стуса знала. І знала про Ґлузмана. Тобто я знала, що лікар-психіатр Ґлузман уже засуджений. Я про це знала, бо за весь час, коли я була в тюрмі, один раз вдалося піймати "ксиву" під час прогулянки у дворику. І то якраз була маленька записочка від Слави Ґлузмана, про якого я навіть не чула до того. А він дуже лаконічно написав: Семен Ґлузман, ст. 62, ч. 1, термін і, здається, камера. Я не пригадую точно, але буквально два малесеньких рядочки і така основна інформація. То я в неї спитала також про Ґлузмана – то ж колега її. А вона сказала, що не знає.

Повертаючись до табору, можна сказати, що в таборі було ще веселіше, ніж у божевільні. Божевільня теж порівняно з тюрмою певною мірою була відпочинком. В таборі до нас, звичайно, приїжджали всілякі бригади з волі – виховувати, перевиховувати, навіть бували такі, що з нашого табору їхали на Урал чи з уральського табору приїздили до нас.

Все вже зараз не пригадую, але в мене є вісім Іванових листів, які він мені прислав з табору в табір. Ми з ним листувалися, але не часто, тому що листування було обмежене, ліміт був два листи на місяць. Очевидно, що ті листи треба було писати до родини – родина найбільше чекала. Тим, що на волі, в багатьох відношеннях було важче, ніж тим, хто за ґратами. Тому треба було писати їм. Через них, звичайно, листувалися між собою в'язні, але хотілося безпосереднього листування, і ми домовилися раз на чотири місяці – вже точно не пригадую як, але в кожному разі обмінюватися безпосередньо листами. Я

йому навіть послала одного разу вишитого козака – вишила такого козарлюгу як фраґмент закладки, що скомпонувала Стефа Шабатура, і послала йому. Написала там такий чотиривірш: "Роки й роки... У всі віки гуркочуть крильми вітряки. Та не втрачай к життю охоти – воюють з ними Дон Кіхоти". І він дістав – я не думала, що вишивку дадуть. Дістав.

Отже, перейдемо до звільнення. За півтора місяця мене взяли, як я сказала, на етап і в Москві посадили на літак, у якому я щойно від стюардеси довідалася, що ми летимо не до Києва, а до Луганська. І я впала в такий шок, попросту в паніку, бо в Луганській області в селі, де я народилася, у моєї мами, тепер уже покійної, був мій син, якому на той час уже було біля шести років. Зразу в мене стрілила думка: якщо в Луганськ везуть – значить, з ним щось сталося! Я розумом усвідомлювала, що якби щось сталося, вони б мені не сказали цього ніколи. Але це розум, а емоції – то щось інше. Коротше кажучи, у мене почався такий майже істеричний стан. Я всю дорогу тільки й боролася з собою, щоб якось більш-менш пристойно поводитися, щоб хоч не привертати уваги цілого літака. Бо й так, коли почали людей заводити в літак – де я була одна, не рахуючи конвою, – була дуже велика спокуса щось сказати, хто я. Дуже велика спокуса – перший раз ти бачиш людей з волі! І певно, що хочеться одною фразою, бо більше не дадуть, але одною фразою якось заявити про себе. Але я себе стримала, бо уявила, що зразу ж мені заткнуть рота, це зрозуміло, а людям дуже переконливо пояснять, що вони везуть божевільну. Це було дуже схоже – в тій чорній хустці, в тій ватянці, в тих "что ты, что ты" (в'язничні черевики – жарґонізм), зацьковані очі, такий вигляд – абсолютно вигляд божевільної. І я того не стала робити, але потім, я кажу, вже боролася тільки з

тим, щоб якось більш-менш пристойно вийти з тої ситуації.

Вони мені ще тиждень не говорили, навіщо привезли мене в Луганськ, а кинули в загальну тюрму, бо там іншої немає. І щойно через тиждень почалися бесіди з таким майором Отставним (таке його прізвище – Отставной). Він чоловік приємний, бесідував на різні теми зі мною, а я не могла збагнути, що він від мене хоче. Враження було, що взагалі вони від мене нічого не хочуть. Але я знала, що щось таки вони хочуть.

Протягом того часу, що я там була, мене двічі возили на екскурсії – з тюрми на екскурсію в Краснодон, у музей "Молодої гвардії". Я іду по музею, боюся послизнутися, бо там на всіх відвідувачів вдягають такі капці, а в мене в очах паморочиться, бо перший раз простір бачиш після тісної камери. Зразу простір, люди – то все якось впливає, приголомшує, і дуже невпевнено почуваєш себе. Я знала, що там у музеї є остання велика мозаїчна робота Алли Горської. Я знала, що її побачу, та не знала, як я зможу опанувати себе перед тою роботою, якої я ще не бачила, між іншим. Алла, коли там працювала, навіть приїздила в село до мене. Вона привезла мені сукню, в якій мене згодом арештували, я сідала в ній на слідстві і це знову була в ній, тому що на звільнення дають той самий твій одяг... Я тільки боялася, як я витримаю. Але я витримала, і тільки як мені запропонували зробити запис у книгу відгуків, я відмовилася. Думала, що з мене досить, з мене всього вже досить на сьогодні, везіть у камеру.

А за якийсь час повезли ще на одну екскурсію – в Лисичанськ, до якого я через три дні їхатиму знову. *(Ця розмова відбувалася 23.09. 1998 р. перед поїздкою Н.С. на Луганщину. – В.О.).* В Лисичанську мені вже було

вільніше. Їхали машиною довго, бо до Лисичанська від Луганська там відстань далеченька – я не знаю скільки кілометрів, десь, може, сто, може більше навіть. Я розумію, що всі, включно з шофером, – то були кагебісти, а не тільки майор Отставной. Приїхали – там зразу до районного відділу КГБ. І начальник районного КГБ (я забуваю завжди, чи він Лебеденко чи Лободенко) за ручку зі мною вітався, як належить, "Надія Олексіївна", все так ґалантно. Повезли мене до музею Сосюри. Коротше кажучи, то все дрібниці. На двох цих екскурсіях я побувала, повернулася в камеру.

Звільнили 18 травня 1976 року, рівно через чотири роки. Оскільки мене звільнили там, у Луганську, я зразу ж поїхала до мами, де був і мій син. Пізніше я зрозуміла, яка була мета того виховання і що було на меті цього "виховного процесу" майора Отставного. На меті було залишити мене в Луганській області. Мені пропонували Лисичанськ, мені пропонували ще щось, я вже не пригадую. Пропонували квартиру, пропонували прописку, одразу все. Я тоді думала, що це так, між іншим, а пізніше я збагнула, що це й була мета. У мене за вироком не було передбачено заслання, а їм дуже не хотілося пускати мене назад до Києва. Права такого вони не мали – не пустити. І я все-таки поїхала до Києва. Побула трохи в мами і поїхала до Києва. Вони змушені були мені написати маршрутний лист до Києва.

У Києві, певна річ, мене не прописували, у Києві мені відповідно не давали роботи. У Києві я не могла ані лікувати дитину, бо не прописана, і син не був прописаний, бо його виписали так само, як і мене, хоч він у домовій книзі й був записаний, але якось вони то зробили.

Вахтанґ Кіпіані: Хотілося б знати, які були зв'язки з сином під час ув'язнення.

Н.С.: Я з ним бачилася протягом ув'язнення тричі. Його привозили до мене на побачення три рази.

В.О.: А хто ще приїздив?

Н.С.: До мене завжди приїздили мама з Яремою і Льоля, братова дружина, яка супроводжувала маму і водночас їздила до Івана – вона так на одне побачення і на друге.

В.О.: І її пускали до вас?

Н.С.: Не завжди. В останній рік не пустили, вона чекала за брамою, поки ми з мамою мали побачення. Перший раз пустили, а потім я вже не пригадую, другий раз пустили чи ні. Я мала три побачення за ті чотири роки. І Ярему перший раз я побачила через півтора року. Я знала, що він мене не впізнає, звичайно. Я була готова до цього теоретично. Але теоретично і практично – це різні речі.

Але нічого, другий раз він мене вже впізнавав – принаймні, мені здавалося, що він мене впізнає. І третій раз теж. А вже коли я звільнялася, то він уже чекав мене, він уже прийшов аж до шляху мене зустрічати з бузком, якого йому нарізала мама. Перших два місяці він не відривався від мене, просто за спідничку тримався весь час, ну, буквально не відривався. Як приїхали до Києва, то ще було цікаво – я знову збочую, але то було цікаво, – як він весь час мене розпитував, коли десь побачить ґрати, то питав: "Мамо, це тюрма?" А тут же скрізь на першому поверсі і в житлових будинках, і в крамницях ґрати. Я кажу: "Ні, це крамниця". – "А це тюрма?" – "Ні, тут люди живуть". І так довго було. Аж потім він якось сказав: "Тільки погані люди в тюрмі сидять". І я тоді йому сказала... До того він не знав, що я була в тюрмі. Мама мені сказала, що він не знає, то я не хотіла робити маму брехухою в його очах. Підривати віру в маму не можна було. Коли

він мене питав ще в таборі під час побачення, чи дядько Іван у тюрмі... Ні, він спитав мене, чи я в тюрмі, то я сказала – бо хтось, видно, з "добрих людей" йому вже сказав, так що він знав, але бабуся казала ні, то він не знав, кому вірити. Я сказала: "Ні, сину, тут не тюрма – тут табір і тут лікарня". А там видно було, що ходять у халатах. Кажу йому: "Бачиш, що тут лікарня? Табір цей на території лікарні споруджений". А потім він каже: "А дядько Іван у тюрмі?" Я йому тоді сказала теж: "Ні, твій дядько Іван теж у таборі, але він далеко на Уралі". Перевела на географію, сказала, що він теж хоче приїхати, і як тільки зможе, він приїде, а зараз він у таборі. Думаю, слово "табір" для нього не страшне, бо він чув про різні табори – піонерські та інші. І тепер у Києві, коли він почав мене питати про тюрму і сказав, що тільки погані люди живуть у тюрмі, я йому кажу: "Ні, ти помиляєшся, Яремку, не тільки погані люди сидять у тюрмі. І дядько Іван був у тюрмі, і Ленін був у тюрмі, і я була в тюрмі". Він проковтнув про дядька Івана, проковтнув про мене, але за Леніна вчепився: "Як? Ленін не був у тюрмі!" Для нього вже "дєдушка Ленін" був той, що не міг бути в тюрмі. Тоді я йому сказала: "Знаєш, сину, виростеш, учитимеш біографію Леніна і дізнаєшся, що він був у тюрмі". І тоді вже почала більше розказувати і про Івана, і про себе.

Під адміністративний нагляд мене поставили приблизно через рік. Я одружилася вдруге *(З Павлом Стокотельним. – В.О.)*. Їхала на суд до Руденка... Перед тим ще бували всілякі виклики у справі Мирослава Мариновича і Миколи Матусевича, у справі Руденка, до Донецька їздила на допит. А потім поїхала до Дружківки на суд Руденка і Тихого як свідок Руденка *(23 липня – 1 серпня 1977 р. – В.О.)*. Після того мене поставили під адміністративний нагляд. Була я під

наглядом таким: від дев'ятої вечора до шостої ранку не мала права виходити з хати, з усіма іншими вимогами. Так що з Києва я ніде за той час не їздила, за винятком Кам'янця-Подільського. У 1977 році я поїхала до свекрухи, до чоловікової родини в Кам'янці-Подільському – перший раз із маршрутним листом на десять днів. І з нами поїхав Борис Антоненко-Давидович, ми його просто запросили. Якраз тоді припадав його день народження – 5 серпня, а ми з другим чоловіком навіть познайомилися в нього. І взагалі ми були близькі. Виявилося, що чоловік і його родина також зблизилися з ним. Ми навіть кликали його, хотіли, щоб він був нашим весільним батьком, але не вийшло – його якраз не було в Києві. І ми до нього одного разу також напоролися на обшук, вже після одруження, так що мусили там у нього лишатися.

У кожному разі, ми забрали його з собою, ще нелегально з'їздили до Хотина, в фортецю, в Кам'янець-Подільський, так що маю якісь там нездалі, але таки маю якісь фотографії з Борисом Дмитровичем. То було місто його юності – він там був ще в Українській Народній Армії під час визвольних змагань у 1918-19 році. Він там бував і мав знайомих. На старість він був дуже балакучий, так що з ранку до вечора говорив, розповідав, пригадував, читав Маланюка напам'ять, цілі поеми. Тобто він опинився в своїй юності, то було дуже цікаво.

Але тут, у Києві, продовжувалися провокації. В 1978 році, в травні, народився в мене другий син. І я не мала куди його забрати. Там в одній кімнатці, де ми жили удвох з чоловіком і зі старшим сином, не було навіть місця, де поставити візочок для дитини – хіба на стіл. Я справді забобонна, я не хотіла класти дитину на стіл. І я пішла до братов*о*ї – у неї теж однокімнатне

помешкання, але вона одна. Я там поселилася з дітьми, а чоловік лишився у сестри, там, де ми жили раніше. Він щодня приходив з роботи, купали дитину, він вечеряв і йшов ночувати туди, а наступного вечора знов приходив. Була така дуже незручна ситуація, але не було виходу.

Найгірше те, що вони вчепилися за «порушення режиму адміністративного нагляду», хоча практично порушення не було, бо в межах населеного пункту можна жити де завгодно. Київ – великий населений пункт, і я в межах Києва жила, а на Борщагівці чи на Чоколівці – не має значення. Але вони вчепилися, що це порушення режиму, і мене ще двічі судили. Перший раз мене везли з малим Івасем – два тижні йому було. Нас воронком везли на суд. За статтею, за якою мене судили, передбачається за порушення перших два рази грошовий штраф, третій раз – ув'язнення. Вони мене два рази судили до штрафу, а третій раз вже мали б саджати. Але я ще від осені 1976 року почала клопотання про виїзд за кордон.

Я побувала на побаченні з Іваном. Мені пощастило з ним побачитися на Уралі. Я думаю, що нам вдалося обдурити гебістів, виїхати з Києва, доїхати спочатку до Всехсвятської, а потім до Кучино. Його туди перекинули на час побачення, і вони не знали, що Льоля їде не сама. Там нас маринували-маринували, а потім таки дали побачення.

Після того, як я повернулася, ще трохи потикалася носом скрізь у зачинені двері, влаштувалася працювати двірником у дитячому садочку. Велика територія, багато було роботи. До мене приходили хлопці, допомагали. Я не могла сама впоратися, бо того листя кожного дня вигребти... Дуже велика територія, нелегко було. Але я

там все-таки мала працю, і там же був мій син, у тому садочку. Тоді я ще не мала прописки.

Пізніше, як я вже прописалася на Борщагівці, то я залишила ту працю і знов пробувала десь влаштуватися. Мені на якійсь комісії пропонували влаштуватися в дитячий садочок виховательскою. А я хотіла коректором, десь там було місце. Казали, що коректором не можна, бо то ідеологічна робота. А пропонували виховательскою в садочку. Я кажу: "Але ж то більш ідеологічна робота – то ж виховувати дітей". – "Они маленькие, они идеологии не понимают". У кожному разі, я вже не працювала ніде після садочка, після того двірникування.

У 1978 році у вересні – оце в такий час, як зараз, чи трошки раніше, чи трошки пізніше, – я дістала дозвіл на виїзд до Америки. Я просилася до Німеччини, до Канади або до Америки, мене випустили до Америки. Я часто думала там уже, в Америці, чому мене випустили, бо нікого тоді не випускали. І мене люди питали час від часу, як мені вдалося виїхати, бо нікого з українців не випускали. Очевидно, що я не знала тоді і не знаю по сьогоднішній день їхніх намірів. Знала, що це не безкоштовно, знала, що якусь вигоду вони хотіли з цього мати. "Вони" – ви розумієте, кого я маю на увазі. Яку вони могли вигоду з мене мати? Я так думаю і по сьогоднішній день, що, мабуть, вони розраховували на те, що я там не витримаю і попрошуся назад.

Я приїхала сама, з двома малими дітьми. Старшому синові вісім років, молодшому – чотири з половиною місяці, коли я вже виїздила. Я не маю там ніде жодної родини. Софійка Геврик прислала мені виклик, і на той виклик я виїздила. Я записала, що вона мені двоюрідна сестра і вигадала історію, де була частина моїх припущень. Я так і писала: "Я припускаю"... Я можу припускати що завгодно – то ціла історія, яка

ґрунтувалася на правдивих відомостях, а далі я "припускала". Я припускала, що це моя двоюрідна сестра. І вони мене випустили. Ясно, що щось вони хотіли з того мати.

Пізніше я згадала, що влітку кагебіст Микола Іванович Стеценко мав розмову з Оленою Юхимівною Яновською і сказав їй: "Ми її випустимо, але вона сама попроситься назад. На колінах повзатиме, а ми її назад не приймемо". Олена Юхимівна мені про це сказала, але сказала під великим секретом, бо вона обіцяла їм не говорити. Я зараз це сміливо говорю, тому що вона мертва, я на неї не роблю наклепу. Вона справді все це сказала, і справді все це було. Але вона просила мене нікому про це не говорити. У таких випадках я сама стараюсь забути. І я справді на якийсь час забула ту розмову.

Минуло два місяці, і вони мені дали дозвіл, але я вже не пам'ятала того, що Олена Юхимівна мені говорила. Я тоді не повірила – мало що там сказали! Але потім, за якийсь час, я в Америці пригадала цю розмову. Коли я думала про це, то пригадала, що вони їй таке сказали. Та й сама почала калькулювати, що вони з мене можуть хотіти – це тільки те, щоб я назад попросилася.

Але я там зустріла дуже багато добрих людей. І такі, як я, міґранти з України, були там ще рідкістю. Ну, хто там приїхав переді мною? Леонід Плющ до Франції, ґенерал Петро Григоренко до Америки. Ще там був єврей з Чернівців, Штерн, лікар, думаю, великою мірою пройдисвіт. Його там дуже пишно зустрічали, йому якраз найбільше допомогли українці. А більше нікого не було на той час. Так що мені люди дуже помогли.

Я потрапила в надзвичайну родину – родину Гевриків, жила в них перших півроку чи, може, навіть довше. У них три хлопці приблизно віку мого старшого

сина – трошки старший, трошки молодший. Вони разом до школи ходили. І я призвичаювалася до американського життя, бо то на кожному кроці щось нове, щось дивне, щось незвичне, незрозуміле. Навіть увімкнути газову плиту – виявляється, не треба сірників, а я до того не звикла. Ще пізніше, через кілька років, сідаю в автобус і раптом чую – зашипіло, і опустився автобус. Думаю, що він зламався. Виявляється, інваліда треба завезти в автобус, інвалід має заїхати візочком, то йому опускають платформу, щоб він заїхав у автобус. Багато такого, до чого я не звикла і не знала того. І Геврики мені допомогли дуже-дуже багато, просто як родина. Я їх і далі сприймаю, як свою родину, а Філадельфію сприймаю як свою американську батьківщину.

А крім того, було справді багато добрих людей, які допомагали. І перший, найрідніший, хто мене зустрів в аеропорту Кеннеді (там було багато людей, там прес-конференцію зібрали, багато зустрічаючих), але мені найрідніший був чоловік, якого я ніколи в житті доти не бачила живцем – це був ґенерал Петро Григоренко. Я його знала тільки з розповідей. І він мене ніколи не бачив. Ми навіть мали колись зустрітися в Києві, але не зустрілися. Він про мене знав, я про нього знала, але він справді був мені як рідна людина. Відтоді він і лишився мені там найріднішою людиною. Дуже мені його бракує по цей день. Він, звичайно, старший, звичайно, досвідченіший за мене, мудріший. Я все ходила до нього за підтримкою, за порадою. А крім того, він організував Закордонне представництво Української Гельсінської Групи.

Одразу як я приїхала в 1978 році, то потрапила на конґрес СКВУ. Тобто конференцію Світового Конґресу Вільних Українців. Той конґрес називався "конґрес

Конґресу". Там ми були почесними гостями, виступали. Там був і Леонід Плющ. Тоді ми домовилися заснувати Закордонне представництво Гельсінської Групи. Льоня Плющ на той час уже мав письмове доручення бути представником Групи.

В.О.: Від Миколи Руденка.

Н.С.: Я навіть не знаю – то такими цікавими літерами вималюване, не знаю, хто то писав...

В.О.: То Руденко написав того листа.

Н.С.: Я навіть не знала, хто написав, але я маю копію того доручення. А потім Григоренко зорганізував представництво. Я фактично стала його правою рукою, хоч таких рук у нього й не було дуже багато. Ми потім вирішили видавати "Вісник репресій в Україні" (фактично я його робила), проводили конференції, писали різні звернення, клопотання. Весь час когось арештовували, інформація надходила страшно тяжко, дуже непросто було роздобути інформацію про кого-небудь. Ось про вас, пане Василю, ми роками нічого не знали, аж потім дійшло "Останнє слово", потім ще щось. Ми нічого не знали. Хотіли щось повідомити про когось – але як повідомиш? Тільки те загальне, що знаєш – то вже нікого не цікавить, треба щось нове повідомити. У "Вісник репресій" видзьобували такі дрібничкові інформації, але я старалася їх помістити. Потім виявлялося, що вони помилкові, що то не так було, і в наступному числі треба було вказати, що це помилка. Але все одно багато людей вважали, що це потрібне і користувалися ним.

В.О.: А ви не згадали ось про що. Ви ж, здається, не прямо до США виїхали, ви ще, здається, в Римі були?

Н.С.: Я виїздила з пашпортом, у якому було написано, що я їду "на постоянное жительство" до Америки. Але щоб в'їхати до Америки, треба десь

пройти таке інтерв'ю, всілякі медичні перевірки. Переважно виїздили з Радянського Союзу на ізраїльські візи – то вони їхали через Відень. Там були ті табори чи не табори – у всякому разі, всі ці перевірки вони проходили у Відні. А ті, що їхали просто до Америки, мали проходити ті перевірки в Римі. Тому я була в Римі, а не у Відні, бо я їхала просто до Америки, не через Ізраїль. Я їхала на американську візу. У Римі я була щось зо три тижні, поки відбулося все це оформлення. А декому то бувало й довше. Я, коли їхала, не знала про це. Взагалі, коли я їхала, то думала, що це черговий жарт – що кагебісти мене знімуть з літака...

Отже, перший рік я працювала в Гарвардському університеті – вони просто призначили мені стипендію на один рік, 16 тисяч. На той час це були великі гроші, а на сьогоднішній день це малі гроші, це зарплата, на яку б ми не прожили. Але тоді це були чималі гроші.

Я не мусила там жити – я туди часто їздила на семінари чи ще щось. У мене був досить вільний режим, так що я могла їздити по українських громадах. Мене часто запрошували, я виступала, розповідала, щось робила. У тому Гарварді, скажімо, я ночувала прямо в інституті, милася холодною водою, бо гарячої не було, але мене це влаштовувало, мені було зручно, вигідно. Там я, скажімо, розшифровувала лист Юрія Бадзя. Прийшов відкритий лист Бадзя до ЦК і Верховної Ради. Написаний він не так, як Стусові записки "З таборового зошита", але все-таки треба було напружуватись, щоб його розшифрувати. Тоді в мене зір сів – дуже чітко пам'ятаю, що саме тоді у мене сів зір. Тоді я почала звертатися по окуляри. Це перший рік.

А потім я працювала в "Пролозі" – видавництво "Пролог", органом якого був журнал "Сучасність". "Пролог" – це перше видавництво, видання якого в 60-х

роках до нас дійшли. Їхні видання тут робили революцію: Мирослава Прокопа "Україна і українська політика Москви", Івана Кошелівця "Сучасна література в УРСР" і багато інших видань "Прологу" приходили сюди різними шляхами. Видавництво "Смолоскип" заснувалося вже пізніше, і вони почали конкурувати між собою. Конкурувати прямо, непрямо, чесно, нечесно – то вже різне бувало. Я не пригадую, допоки я працювала в "Пролозі". У "Пролозі" вдалося видати збірку Миколи Руденка. При мені, що я впорядковувала, вдалося видати "Деталі піщаного годинника" Миколи Горбаля. І найбільше, чого я прагнула, – це "Палімпсести" Василя Стуса, хоч я вже в той час там не працювала.

Пізніше я пішла на радіо "Свобода", куди мене запрошували з самого початку, але я відмовлялася, тому що боялася зробити клопіт братові і взагалі близьким. Радіо "Свобода" було дуже не в пошані у радянських властей, його далі пов'язували з ЦРУ, хоч воно від ЦРУ давно вже відірвалося. Я боялася, щоб там не було клопоту. А коли в Івана на засланні стався інсульт, тоді вже мені практично нічого було боятися – що йому могли зробити гірше? Я тоді погодилася і пішла працювати на радіо "Свобода".

В.О.: В якому році?

Н.С.: Ви знаєте, я забула, який це був рік, бо я перед тим позаштатно працювала. Я мушу знати це, бо це ж мій робочий стаж.

В.О.: Я вас чув уже в 1978.

Н.С.: Я в кінці 1978 року виїхала. Почала працювати там у штаті десь у 1982-83 році. Я не пригадую. Якийсь час я позаштатно працювала. Мене попросили зробити серію передач про свою справу. Я скористалася з тої нагоди, щоб розказати про людей, які були пов'язані зі

мною по справі. Так що я таку серію передач про різних людей зробила, а канвою була моя справа. Це таке було мені замовлення, коли я ще позаштатно працювала. Раз на тиждень я туди їздила записуватися. А потім уже в штат ввійшла (забула – мабуть, це 1982 рік). Працювала, аж поки в 1994 році закрили в Нью-Йорку корпункт радіо "Свобода". Я любила ту роботу, вже мала свій постійний радіожурнал для жінок, “Журнал надії”. Вчилася навпомацки, так, як пізніше і на комп'ютері, так і на радіо, – все навпомацки. Але очевидно, що мені допомагали добрі люди. Я там уже почувалася досить впевнено. Але закрили, і довелося знову лишатися без фаху.

Я, до речі, диплома не маю ніякого. Я там прожила без диплома, при виїзді мені не дали копії університетського диплому, хоча мусили дати. Не маю жодних документів: не маю свідоцтва про народження, бо на мій запит через консульство звідси прийшла відповідь, що я навіть не народилася. Про реабілітацію я не клопотала – клопотала моя братов*а*. А я не хотіла, мені то було байдуже. Але вона виклопотала, привезла мені довідку про те, що я реабілітована. Вона її виклопотала в 1994 році, а довідка датована ще 1992 роком. Але то теж дивна посвідка. Я вам не показувала її копію? Я вам можу прислати – то такі цікаві документи, що їх треба бачити. Наприклад, свідоцтво про народження починається так: "Як повідомляють компетентні органи..." – ну, де ви сьогодні таке зустрінете? А в посвідці про реабілітацію написано, що я така й така, правильно моє прізвище, ім'я та по батькові – там я вже народилася, там я вже є... Написано, коли була арештована, коли була засуджена, на який термін – все правильно. Це заповнений бланк, з правильними відомостями, аж до пункту звільнення.

Про звільнення ж написано (видруковано машинкою): "Відомостей нема". А далі: скільки років, місяців, днів перебувала в ув'язненні – скрізь прочерки. Не відбувала в ув'язненні нічого. Заслання – прочерки. На примусовому лікуванні – прочерки. Ніде я не перебувала. Але реабілітована.

Тепер я працюю позаштатно в Українському музеї в Нью-Йорку. Двічі на тиждень туди їжджу. Видаю журнал Об'єднання православних сестринств, який називається "Віра". І маю всякі такі побічні клопоти. Займаюся архівами. Пан Василь показує на книжку спогадів про брата Івана. Вийшла вона завдяки Івановій вдові – бо то вона витискала з усіх спогади, вона це зорганізувала. Ми разом з нею впорядковували. Я запропонувала зробити склад книжки, тобто надрукувати на комп'ютері, оформити все. Ви питали, чи то я сама макетувала. Тут усе – і склад, і макетування, і технічне редагування – це все я робила в Америці. *(Доброокий. Спогади про Івана Світличного. Упорядники Леоніда і Надія Світличні. – К.: Час. – 1998. – 574 с.).*

В.Кіпіані: Я прошу, може, встигнете сказали для мене, що сьогодні 23 вересня 1998 року, Володимирська гірка, поруч Василь Овсієнко... Добре? Якщо вдасться, бо камера показує, що вже плівки нема. Бачите, я виключив, а воно вже не вмикає. Я ще спробую виключити...

В.Овсієнко: На цім розмова з Надією Світличною 23 вересня 1998 року на Володимирській гірці з участю Вахтанґа Кіпіані закінчилася. На аудіокасету записував Василь Овсієнко, а на відеокасету Вахтанґ Кіпіані.

ЛИСТУВАННЯ Н.СВІТЛИЧНОЇ З А.ГОРСЬКОЮ

Н.Світлична, Одеса – А.Горській[1]

9 липня 1965

Аллочко, родинко!

Ми вже півдоби загоряємо. Погода сьогодні чудова, були на морі, це близько. Тільки я, мабуть, відвикла від безділля. Настрій сьогодні зовсім не відповідний і страшенно хочеться в Галинчину буцегарню.

Олесеві[2] тут дуже подобається. Взагалі, в них обох настрій – бути тут довше. А я не можу взяти себе в руки. Скучила за тобою, за вутятками, за вусами. А взагалі, це я скиглю, що не до лиця старій туристці.

Море чудове.. І таке рівне, барви неможливо визначити. Повітря п'янке, аж млосно. Ми приїхали зранку (біля 6-ї години) і до 9-ї блукали по місту. Хороше.

Аллочка, напиши, де шукати твою маму на цвинтарі, і яке в неї прізвище. Я хочу її відвідати.

Дуже чекаю від тебе кількох слів про твоє здоров'я і школу[3]. Чому затримується?[4] Що ви зараз робите? І т.д., і т.п., і пр., і др..

Вітання тобі від нашої тригади і поцілунки всім, всім, всім в лядській землі живущим.

Міцно цілую.

Надія

---

[1] ЦМАЛМ. Ф. № 1165, опис 1, справа № 99

[2] Олесь Сергієчко – чоловік (перший) Н. Світличної

[3] Школа № 5 у Донецьку, на стінах якої група монументалістів повинна була виконувати комплекс мозаїчних панно.

[4] Бригаді монументалістів не затвердили ескіз панно "Україна", з виконання якого вони збиралися починати роботи на школі

А.Горська, Донецьк – Н. Світличній, Київ[5]

Лист у художньому конверті "Хмельницький. Водна станція ДСТ "Спартак", адресованому на:" Київ, Куренівка, Верболозна 16. Світличній Надії Олексіївні". Зворотна адреса: "Донецьк, Нижня Семенівка, експ. шк. 5. АГ". Лист на 1 аркуші лікованого паперу, написаний з двох боків. Донецький штамп на конверті датований 24. 7 66; Київський - 25. 7 66.

24. 7 66

Маленька!

Та, що світить іншим!

Ти не хочеш мені писати.

Чому?

Я втомлена спекою, футболом, твоїм мовчанням.

Острів роботи.

"Соняшник"[6] гарний.

"Квітку"[7] Геннадій[8] закінчив. Не можу надіслати тобі грошей, щоб ти приїхала подивитися. Бо "Птаха"[9] зажали, і ми, як завжди, на позичках.

І потім, я не знаю, чи є ти.

Були в Святогорську.

Церква-монастир. Пам'ятник Артему Кавалерідзе.

Церква в скелях, вийшла з Землі. Пам'ятник на скелі. Поставлений зверху. Церква, скеля. Продовження. Органіка. Народження, життя. Вбивство. Руйнується.

---

[5] Комп'ютерна копія листа передана укладачеві Надією Світличною

[6] «Соняшник» –*панно «Земля» на бічній стороні будинку школи № 5 у Донецьку.*

[7] «Квітка» - *панно «Вогонь» на бічній стороні будинку школи № 5 у Донецьку.*

[8] Геннадій – *художник Геннадій Марченко*

[9] «Птах» – *панно «Коштовність» («Жінка-птах») у ювелірній крамниці «Рубін» у Донецьку*

Почалася з печер - монахи. Потім фортеця - Ігор із "Слова". Схованка. Внизу, під нею монастир XVIII ст. Побудувала Катерина. Офіціоз, цукерка. Не смачна.
Артем на тлі неба панує над краєвидом.
Не зв'язаний зі скелею, не вийшов з неї, "пришльопка".
Історична неправда. Бо він - народ, а враження: тимчасовий гість.
Мистецтво і "мистецтво".
23/VII-66 р. Цілую тебе.

Алла.

А.Горська, Донецьк – Н.Світличній, Київ[10]

Лист без дати у художньому конверті, адресованому на: "Київ. Куренівка, Верболозна, 16. Світличній Надії Олексіївні". Зворотна адреса: "Донецьк, АГ." Лист на 1 аркуші учнівського зошита в клітинку, написаний з обох боків. Донецький штамп із датою 24-8 66, київський - 25-8 66.

24-8 66

Надійко, радість моя, сонечко, кохання моє!
Як я не прошу Тебе написати мені, Ти мовчиш. Невже та "є-я", скерована Никитченком[11], відіграла якусь роль?!
Тільки ж на Тебе це не схоже!
Чи не втручання сторонньої людини?

?

Ми бачимось з тобою в рідку стежку, а тут ще мовчанка твоя.
Проте, сонечко, хоч зігріваєш бандеролями. Від тебе приймаю й подачки. Може, все ж таки напишеш, як Іван,

[10] Комп'ютерна копія листа була надана Надією Світличною
[11] Никитченко – голова Комітету державної безпеки при Раді міністрів України

де він і як його здоров'я. Ой, і скучила. А Ти зі своїм туберкульозом чи довго ще збираєшся жити?
Хочу хоч подивитися на тебе. Напиши мені, чи зможеш приїхати в суботу на неділю? Я надішлю тобі гроші на квиток і попередньо куплю квитка на вечір неділі. Подивишся, що ми зробили.
Ранок зараз, ти ще спиш, побігла на стінку. Всіх вітаю, цілую. Тебе люблю.

Алла.

Грицько Домненко[12] просить "Чернігів" Логвина.

Н.Світлична, Київ – А.Горській, Донецьк[13]

6 вересня 1966

Горличко моя недомучена!

Чи то справді було. Чи був сон це?

Здається, що це був –таки сон. І то давно вже.

Приїхавши додому, я застала там уже й Льолю, й Івана. Петро Ілліч помер, коли я летіла в Донецьк. Помер, не доживши 49 років і не почекавши, поки дружина оговтається після смерті Олі. Я повернулася до Києва у вівторок 20. IX. Іван з Льолею ще залишилися там на кілька днів. Бачилась з Галиною Г., Олею К. Оля поїхала сьогодні додому, а Галина поїде завтра на суботу.

Бачила Льоню, вітання тобі від нього. У Миколи становище так само хистке, настрій невеселий.

Що ти ще подарувала донбасякам, крім гаманця і пальця[14], до свого ювілею?
Бувай цілуй себе і хлопчиків.
Скучила.

---

[12] Грицько Домненко – художник з Донецька
[13] ЦМАЛМ. Ф. № 1165, опис 1, справа № 99
[14] А.Горська, обточуючи на станку керамічну плитку, поранила палець

Хочу індичого соку. І дині.
І ванни.
І рубінового птаха.
Цілую тебе.
Надія.

Н.Світлична, Київ – А.Горській, Донецьк[15]

7 вересня 1966

Аллочко - зірочко,

вчора передала тобі Галинкою купу цілунків, а весь час маю відчуття, що забула переказати щось дуже важливе. І не знаю що. Про те, що Володя Прядко їде в Донецьк у якесь відрядження, ти сама довідаєшся, він же тебе знайде. Про те, що Гриць Міняйло передає тобі вітання з Талліна, а Халимон – з Тбілісі, можна було й забути: це не суть історично важливо. Льоня (Череватенко – Л.О.) зробив гарні переклади Брехта. Частково скоро надрукують. Г. Севрук ілюструє їх.

Ні, не можу згадати, що я мала на увазі. Кланяйся тимчасовим донбасякам. Цілую твої понівечені лапки.
Надія.

Н.Світлична, Київ – А.Горській, Донецьк[16]

Горличко, люба!

Я перед тобою дуже завинила. Все розумію і уявляю, як вам зараз важко, певно, за всіма законами людського притягання я повинна бути з вами зараз.

Але у мене завжди так виходить, що я воюю і приборкую своє серце. Ґвалтую себе нікому не потрібною і осоружною роботою, віддаю своє тепло людям, які мені байдужі, і з'їдаю себе тугою за вигаданим щастям, за радістю творчості. У мене не вистачає (зовсім небагато)

[15] ЦМАЛМ. Ф. № 1165, опис 1, справа № 99
[16] ЦМАЛМ. Ф. № 1165, опис 1, справа № 99

рішучості: зробити перший крок у холодну воду. Було б нормально, якби я розважувалася роботою, взяла відпускні гроші і поїхала в Донецьк готувати вам розчин хоча б. Але я знаю, що я не зроблю цього і мучитиму своє сумління докорами.

Щодо листів, Нікітченко зіграв тут не останню ролю, але справа у тому, що я клюнула на цей гачок. Але Матвійов, приїдеш – порозуміємось.

Основне, чого я не наважаюсь приїхати до вас – то моя дохлість. Порівняно з минулим роком (Донецький період) я попаганіла вдвічі. Весь час лікуюсь кобилячими дозами. Користі з того, як з їжака пуху, проте …

Іванко[17] зараз дома, їздив у Крим, засмаг, як чорт, а тьотя Льоля[18] з Грунею – як негриці.

Кілька днів тому читала Панасового листа з-за колючого дроту. Він там малює, просить паперу й фарб, читає "Вітчизну", "Наше слово", "Літ(ера турну) Україну". Читав Драча…

Його адреса: Мордовская АССР, ст.. Потьма, п/о Явас, п/я 385/ II – 8. Писати йому (туди) можна всім без обмежень.

Лист ніжний, трохи з гумором, трохи сумний, трохи Панасівський (в смислі, не добереш, де кінчається правда, де починається навпаки). Та основна деталь: адресований він Тетяні, це вона давала мені читати. Вона вже в Києві, має підкиївську прописку, працює в лікарні на Леніна. Роботи П(анаса) привезла, шукала твого ключа, не знайшла і залишила їх у Задорожного.

Аллочко, білявинко моя, мені не вистачає тебе до щему. Буває так важко й нікчемно. Здається, почула б від тебе пару матюків – і все стало б на свої місця.

---

[17] *Іванко* – брат Н.Світличної

[18] *Тьотя Льоля* – дружина Івана Світличного

Плахотнявк[19] після успішного захисту дисертації (один розділ якої звався "Сибирские пельмени – старший брат украинских вареников"), працює урологом. Бачимося досить часто.

Льоня Ч(ереватенко) поклав маму в лікарню. Стан – невтішний. Потрібна операція.

Ну, сонячна, вітай своїх побратимів і напиши свій телефон: хочу твого голосу. Напиши, чи дістала листівки і фото. Логвина[20] днями вишлю.

Цілую міцно, міцно.

Н.Світлична, Київ – А.Горській, Донецьк[21]

жовтень 1966.

Горличко, промінчику мій, здоров!

Чи ти не сказилась, бува, нащо прислала гроші, відірвані від голодного свого пупа?

Я, правда, їх ще не отримала, маю тільки повідомлення, то не знаю, що там на звороті написано, проте догадуюсь, що це на мій одноденний приїзд до вас у гості. Дурненька моя, я ж тобі писала, одержавши листовне запрошення, що це розкіш, якої ми зараз не можемо собі дозволяти. Аби я могла поїхати надовго, щоб допомогти вам. Але ж мене досі не вигнали з служби, як я не намагаюсь порушувати дисципліну (в смислі суворий режим ув'язнення на громадських засадах.

Тобі Галинка[22] в основному розкаже, що тут діється.

Чи читали ви Драча? В "Літературній Україні" і в

---

[19] *Плахотнявк* – Микола Плахотнюк

[20] *Логвина днями вишлю* – див. у попередньому листі від А.Горської: " Грицько Домненко просить "Чернігів" Логвина".

[21] ЦМАЛМ. Ф. № 1165, опис 1, справа № 99

[22] *Галинка* – Галина Зубченко, або Галина Гордасевич

"Литературной газете"! дав він одну з відповідей на свою "відповідь" (див. додаток). Це йому як напутствіє на дорогу: через кілька днів вони з Коротичем їдуть в ООН. Ростемо ж ми , гей! Учора в парку Ленінського комсомолу мав бути (та, мабуть, і був) вечір укр.. класиків (Новиченко, Козаченко, Ваня Ткаченко, Збанацький і т.д., і т.п., і пр., і др..). Серед них Драч. Вечір платний, на користь В'єтнаму. А ти кажеш мозаїка, школа…

У мене зараз думки скачуть, як блохи.

Почну по пунктах.

а) Завтра судитимуть А.Шевчука[23]. Закрито, в тім числі і вирок.

б) Б.Горинь[24] досі у Львові. Є чутка, що хворий дуже. Туберкульоз печінки. Хочуть брати на поруки, та не дають.

в) Повернувся Іван Русин[25]! Як бачиш, є ще й радісні новини. Живісінький. Гарний. Вусатенький. Трохи постарів, схуд. Я поки що одна з небагатьох щасливих, котрі його бачили. Привіз мені подарунок від хлопців, де я бачу почерк Панаса. Він же намалював портрет І. Рус(ина), але я ще не бачила. Тетяна дивилась. Подробиці Г(алина) розкаже.

г) Чи отримала ти фото Ярослава Г(еврича)[26], що

---

[23] Анатолій Шевчук (1937) – письменник. Виготовляв літописні набори для самвидаву. У жовтні 1966 року засуджений за ч. 1 ст. 62 КК УРСР до 5 р.. ув'язнення, яке відбував у таборах суворого режиму Дубравлагу(Мордовія).
Ч.1 ст 62 КК УРСР – звинувачує у проведенні антирадянської пропаганди і агітації.

[24] Богдан Горинь (1936 р. н.) – мистецтвознавець. Організатор самвидаву у Львові..

[25] Іван Русин – (1937 р. н.) – інженер - геодизист. Учасник руху шістдесятництва.

[26] Ярослав Геврич – учасник руху шістдесятництва.

я послала? Ти напиши йому листа. Він в одному таборі з Панасом (Мордовская АССР, ст.. Потьма, п/о Явас, п/я 385 /II). Його дуже мучить за тебе сумління і взагалі там тяжко, особливо, кому більше двох.

д) Іванко[27] зараз дома. Такий як завжди. Тільки негріший трохи після Криму. Ще не відмився. Бачимось рідко. Я засмикана, здається, більше, ніж завжди. Лікую печінку (холіцистит, і ангеохоліт), нерви (вегетосудинна дистонія з явищами ангіоспазмів). Почуваю себе дедалі паскудніше. Але то все дурниці. "Главное, ребята, серцем не стареть."

Олесь (Сергієнко) одразу після Одеси поїхав у колгосп. Ми з ним уже давно пішли паралельно. Проте я живу ще там, бо зараз термінова робота, яку можу робити тільки там. О.Я. в Карпатах. <…>

х) Б.Тимошенка вигнали з університету за "ідейно-політичну незрілість" (за знайомство з Осадчим, Горинем і Світличним). Він одружується з Яриною Ант(оненка) –Давидовича.

у) М.Плахотнявк працює в Пущі в госпіталі, поки що без призначення, на пташиних правах.

z) У наступному номері "Перцю" має бути відповідь І.Дзюбі на його лист у ЦК, під назвою "Жаба". Про те, що він їсть радянський хліб і та ін.

Горскенька, дуже буває тоскно, і хочу (чути) тебе. не вистачає свободи слова[28].

Завтра зі мною матиме бесіду кореспондент "Комс(омольської) правди", куди я зверталася з приводу арешту й голодівки хлопців-студентів. Оперативність, правда?

---

[27] Іван Світличний – брат Надії Світличної.

[28] А.Горська іноді могла дати гостру оцінку тій чи іншій особі, чи події.

А сьогодні Олеся (Сергієнка) й Валерія (Марченка) чомусь викликали в суд. Правда, повістку прислали не додому. І Олесь у колгоспі. Проте цікаво, що це все значить.

Горсточко, лист у мене вийшов незугарний, розхристаний, як у мене вдача. Але що ж …

Та, Славка-кума (Чорновола) судили у Львові, на три місяці прим(усової) праці. Дуже цікава була комедія суду, гарне останнє слово, яке йому дали виголосити. Та це ж ти, мабуть, не читала й Мих(айла) Гориня ост(анні) слова?

З роботи вигнали також:

дружину Калинця,

Олю Горинь, В.Стуса (вже з будівництва метра),

Ліду Сверстюкову.

Горсточко, в мене вже мабуть мозкове збочення в цей бік. Ні про що більше не знайду тобі писати. Словом – Галинка доповнить і нормалізує мої завіхрені думки. Вітай своїх побратимів, Галину Г.[29]

Як ваші справи, мистецькі, термінові (в смислі терміну закінчення роботи) і фінансові?

Цілую.

Скучаю.

Твоє Зайченя.

А.Горська, Донецьк – Н.Світличній, Київ[30]

Лист у художньому конверті, адресованому на: Київ, Головпошта, до запитання Світличній Надії Олексіївні". Зворотна адреса: "Донецьк, АГ". Лист на 1 аркуші лінованого паперу, написаний з двох боків. Київський штамп на конверті датований 8 10 66.

---

[29] Галина Г. – Галина Гордасевич

[30] Комп'ютерна копія листа передана укладачеві Надією Світличною

6/Х-66р.

Надійко, моя кохана!
Ластівка легка!
Весела і сумна!
І худюча улюблена стерво!
Як я тебе люблю!
Як хочу бачити!
Хвора печінка!

Кінчаємо, факт.
Гарно, факт!
Люблю тебе, факт, факт!
Мрію, що поїдемо удвох на тиждень в Чигирин.
А куди ти хочеш?
Веди себе гарно, щоб можна було взяти відпустку за свій рахунок. Обіцяєш?
Як тебе повідомити про день приїзду, коли ти - "до запитання"?
Готуй візок, ще візок і візок.
На одному повеземо Тебе, на другому речі, а на третьому квіти. От буде кавалькада! Фанфари!
Відчуваєш, що вже їду? Ластівко моя люба, єдина.
Єдина.
Ти для багатьох єдина.
Як тільки купую квитка, телеграфую. Ти ж ходи на пошту.
Цілую тебе міцно.
Вибачай за них, за помилки, моя Вчителько.
Всіх вітаю. Цілую Івана та Плахотнюка.
Алла

Н.Світлична, Київ – А.Горській, Краснодон[31]

Горличко, сервус!

[31] ЦМАЛМ. Ф. № 1165, опис 1, справа № 99

Нащо ти прислала ті гроші? Мені ж тут, серед цивілізації легше в цьому відношенні, ніж вам на вашому дикому острові Робінзонії.
Виконуючи твої розпорядження, я бережу себе. Наскільки це можливо, звичайно. Почуваю себе, враховуючи, що працюю з напруженням, мабуть, не меншим, ніж ви, – відносно нормально. Тільки тиснення знижене – 90х60. А це знижує працездатність і спричинює сильні головні болі.

І ще одна біда: їм, як перед погибеллю. Аж лікарі радять стримати апетит, бо за два тижні поправилася на 2 кг., та за попередні – на півтора.

Зараз у мене таке враження, що я сама лишилася на всю столицю: всі пороз'їжджалися. Іван, Славко, Груня і пр. – на Кавказі, Віра – у Львові.
Купила тобі "Писанки" і "Народну кераміку Наддніпрянщини" Лесі Данченко. "Писанки" послала Гуцулякові. І передала йому рушник – приїздила Катя Івасевич.

Лесика не бачила після від'їзду ні разу. А Віктора бачила в понеділок, а після того не можу додзвонитися: мабуть, стерво, не хоче підійти до телефону. А може, заткнув діюче вухо.

Горличко, ти що собі надумала – отак без відпочинку ішачити до "гробової доски"? Не вигадуй, і поїдь з Лесиком у Карпати хоч на два тижні. Зарецький не має совісті, а ти йому потураєш. Бійся Бога!

Панаса перевели в інший табір (п/с 385/19-3).
Цілую і з нетерпінням чекаю на твій приїзд. Крім всього іншого, бракує твоїх консультацій.
Цьом-цьом.
P.S. А я, між іншим, – Олексіївна.

А.Горська, Краснодон – Н.Світличній, Київ[32]

Лист у художньому конверті, адресованому на: "Київ-1, головна пошта, до запитання Світличній Надії Олексіївні". Зворотна адреса: "м. Краснодон Луганської, готель "Україна" Горська А. О. N 41". Краснодонський штамп 28-7 69; київський - 30-7 69. Лист на одному аркуші з учнівського зошита в лінійку, списаному з обох боків. Плюс - маленька дописка на окремому аркушику.

28-7 69

Світлична
Надія Олексіївна!
Їжачо-ластівко моя люба!

Слухай, що за скарження на апетит? Хіба так погано їсти? Та ще тобі! Органом вимагає. Ти поправилась? Прекрасно! Моцніше будеш. Головне, побільше їш ~~зелені~~ городини, фруктів. Всі ці вітаміни дадуть в майбутньому добрі наслідки!

Сумнівно, що ти "бережеш себе". При такій перевантаженості! Не жартуй з своїм органомом. Може помститися. Зважай на низький тиск.

Більше спи. Твої головні болі нікому не потрібні. Що за егоїзм з твого боку? Чому не візьмеш собі хоча б двотижневої відпустки?

Я залишаюсь на два тижні тут, поки приїде з відпустки Сашко. Вітько має везти Лесика у Покуття. Чому б і Тобі не поїхати з ними?

До того як одержала твоє повідомлення про нову адресу Опанаса, встигла надіслати йому дві бандеролі та листа за старою адресою. Що порадиш зробити?

Сонечко моє маленьке, хочу тебе бачити. Ти права про "острів" і т. і. Коли прочитала в переказі "Писанки",

---

[32] Комп'ютерна копія листа передана укладачеві Надією Світличною

не зрозуміла. Ти так пишеш, ніби я складаю плани видавництва "Мистецтво".
Спасибі за книжки, за Гуцалюка, за все.
Скучила.
Цілую міцно Алла.
27/VII-69 р.
Скучила. Скучила. Скучила.
Дописка на окремому аркушику:
P. S. Написала неймовірно брудно.
Вибач.
Вранці, до роботи, ходи на базар по фрукти. Жуй їх цілий день.
Цілую А.

Н.Світлична, Київ – А.Горській, Краснодон[33]

04.08.1969

Аллочко, горличко, сервус!

Дякую за лист і всі твої моральні підтримки телепатичним шляхом (часто бачуся з тобою уві сні, звідси роблю висновки).

Тільки чом ж ти підла ні словом не згадала про свій відпочинок? Чи ти усвідомлюєш, що для тебе, для твоїх колег, для твоєї роботи, для сучасного і прийдешнього, для мене і всього людства в додаток це просто необхідно? Хоча б на два тижні. Закликаю до серйозності!

У мене це зараз не вийде, але ти не мусиш на мене орієнтуватись: я не працюю творчо, я роблю гроші – гидкі, важкі і гидкі, але необхідні мені зараз гроші – потрібна перед усім нора, хижа, куток, курінь, землянка. По-друге, в мене в недалекому майбутньому має бути довгий відпочинок – кілька місяців[34].

---

[33] ЦМАЛМ. Ф. № 1165, опис 1, справа № 99

[34] *"довгий відпочинок – кілька місяців"* – відпустка по вагітності

Та й то я жду – не дождуся, коли зможу зробити перерву.

Почуваю себе загалом, мабуть, нормально. Сильно тільки голова болить, хочеться спати, і не спиться, коли можна – тобто вночі. Їм весь час – особливо фрукти. Не вибувають, без них не можна. Важкого, по можливості, уникаю. Навіть не здавала досі білизни до пральні ні вашої, ні Іванової, ні Груні. На Рєпіна[35] не заходила вже відколи був Віктор[36]: квіти у Ади. Отже, я й ледарюю

Турбує мене одне питання, на яке не можу придумати відповіді: з ким буде Лесик у вересні. Мені вже незручно буде з ним.

Приїдь, Горличко!

Чи знаєш ти, що Борису Дмитровичу Антоновичу-Давидовичу 5/VIII – 70 років (Леніна, 68, кв. 54)?

Від Панаса бандеролі мусять повернутися тобі.

Цьом, цьом, цьом.

Н.Світлична, Київ – А.Горській, Краснодон[37]

22/IX-69

Люба Горличко!

Я геть чисто розледачила і то не лише в плані епістолярії. Можливо, це пояснюється як погіршенням мого здоров'я. (Дуже доводять головні болі, аж втрачається до всього інтерес). Зараз маю антракт у плані болячок і можу хоч кілька слів написати. Писати, власне, нема чогось особливого. 18/IX заходила до

[35] "*На Рєпіна*" – на квартиру А.Горської.
[36] Віктор Зарецький – чоловік А.Горської
[37] ЦМАЛМ. Ф. № 1165, опис 1, справа № 99

Ваших. Лесик[38] уже має 7 п'ятірок, 4, здається, четвірки і одну двійку (з фізики) – це крім першої оцінки – крапки. Був саме Вікторів брат у гостях. Я від сьогодні на курсах підвищення кваліфікації (на місяць) з відривом від виробництва, але понеже я не замінима, то "треба" часом навідувати своїх читачів. Позавчора святкували Іванове – 40-річчя. Люди[39] не бачу, але її виставочні справи йдуть на добре. Сьогодні о 5-й год. Йду дивитися Лізин фільм в академію. От я й відзвітувала.

Сподіваюсь невдовзі побачити тебе живцем.

Цілую. Надія.

А.Горська, Краснодон – Н.Світличній, Київ[40]

Лист у конверті, адресованому на: Київ-1, головпошта, до запитання Світличній Надії Олексіївні, зі зворотною адресою: Краснодон Луганської, готель "Україна", № 41 Горська А. О. Лист на двох окремих аркушах учнівського зошита в клітинку.

Субота ранок 27 вересня 1969р.

Любо моя

маленьке дівча!

Надійко, ластівко, ти забуваєш про свого Ярему[41]. Знов перевтома, нервування, а звідти головні болі. Спробуй все ж таки, їжаченко, обмежити себе працею. Твої читачі перепочинуть від твого інтелектуального впливу. Ні, серйозно, маленька, розкріпости себе, хоч наполовину. Тобі зовсім не потрібна виснажена дитина. Коли дитина народжується здоровою, з нею набагато легше знайти спільну мову. Пам'ятай про це. Правда, її

---

[38] Лесик – син Алли Горської

[39] Людмила Семикіна

[40] Комп'ютерна копія листа дана укладачу Надією Світличною

[41] *Ярема* – майбутній син Надії Світличної

майбутня впертість безперечна, проте й тобі її не позичати.

Ластівко, пам'ятай про здоров'ячко.

Як добре, що ти зайшла до Лесика. Він, ледацюга, видно нічого не вчить. Дзвони йому інколи.

Вдячна тобі серцем за поздоровлення. Ох, і стара я вже. (Без знаку оклику.)

Сонечко, працюємо по-звірячому, аж у голові паморочиться від втоми. Плигала вчора цілий день по риштуваннях - голова, скоріше губи "Того, що падає"[42] не виходили. Проте витрусила - губи і собі печінки.

Скучила за тобою катастрофічна. Відшмагала би тебе за нехтування здоров'ячком з насолодою. Вибач мені за менторський тон, але що ж з тобою робити? Бідна дитина твоя, як вона там викручується?

Надіє Олексіївно, будьте серйозні, краще перебдєть, ніж недобдєть (ніби так?).

Надійко, як там Валентин[43], як його справи? Міцний хлопець. Чи у них стара адреса? Хочу написати.

Всім хлопцям (маються на увазі і дівчата) мої побажання і надалі бути живими.

Іванові[44] сорок разів відірви вуха і сорок разів (доручи кому-небудь, бо знаю, ти пас) поцілуй у медові вуста.

Стуса Василя поцілуй тричі сама, без передоручень. Виявляється, він пам'ятає про мене. Я йому дуже вдячна. Це так важливо, коли ти на чужині і про тебе хтось пам'ятає, (хтось - друзі).

Цілую тебе.

Алла.

---

[42] *«Того, хто падає»* – мова йде про фрагмент мозаїчного панно «Прапор Перемоги» в музеї «Молодогвардійців» у Краснодоні.

[43] *Валентин* – Валентин Мороз

[44] *Іванові* – Іван Світличний – брат Надії Світличної

Н.Світлична, Київ – А.Горській, Краснодон[45]

Приблизно початок жовтня 1969

Люба Горличко!

Маю від тебе лист. Коли пробую уявити, як Ти почуваєш себе після тих мавпячих вправ (цілоденного викручування на риштованнях) – мені аж трохи почервоніти хочеться за свій егоїзм. Я останнім часом розледачила і при цьому навіть листів не пишу – все відкладаю "на завтра". А відкладений же тільки сир добрий.

Маю Твій лист від Панаса[46]. Враховуючи, що він уже пройшов цензурну перевірку, я його теж про цензурувала і побоялася посилати до Краснодона. Боюся, щоб він, подолавши відстань від Мордовії, не спіткнувся об якийсь шматок антрациту вже тут, удома. Тому я посилаю тобі копію цього листа (автентичну), а оригінал дістанеш, повернувшись додому. Сподіваюся, що це буде тобі стимулом у роботі.

Крім того, повернувся лист , який В.Смирнов[47] посилав до Москви, на центральний телеграф, до запитання, на ім'я Сєрікова Бориса Григоровича. Цей лист лежить у вас дома..

Адреса Валентина[48] ще, мабуть, не змінилася, а може, й перебралися вже кудись, бо з старої квартири (з гуртожитку) їх виганяють. Можна писати на Раїне ім'я (Мороз Раїса Василівна[49]) – Ів. – Фр.-14, до запитання.

---

[45] ЦМАЛМ. Ф. № 1165, опис 1, справа № 99

[46] Панас Заливаха у той час відбував покарання

[47] Володимир Смирнов – архітектор музею молодогвардійцям у Краснодоні.

[48] Валентин Мороз у той час відбував покарання

[49] Раїса Мороз – дружина Валентина Мороза.

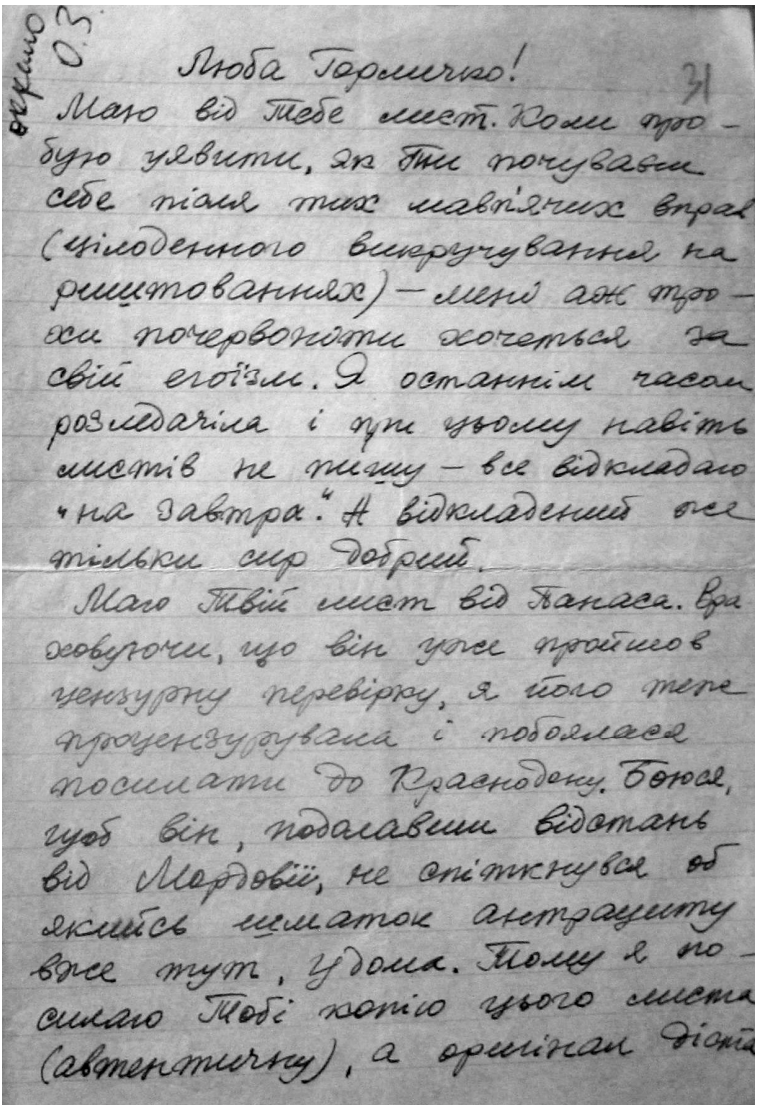

Люба Горличенко!

Маю від Тебе лист. Коли про-
бую уявити, як Ти почуваєш
себе після тих славнячих вправ
(цілоденного викручування на
рицитованнях) — мені аж тро-
хи почервоніти хочеться за
свій егоїзм. Я останнім часом
розпадачіла і тут цьому навіть
листів не пишу — все відкладаю
"на завтра". А відкладений все
тільки сир добрий.

Маю Твій лист від Панаса. Вра-
ховуючи, що він уже пройшов
цензурну перевірку, я тоді теж
процензурувала і побоялася
посилати до Краснодону. Боюся,
щоб він, подолавши відстань
від Мордовії, не спіткнувся об
якийсь шматок антрациту
вже тут, удома. Тому я по-
силаю Тобі копію цього листа
(автентичну), а оригінал діста

Лист Н.Світличної до А.Горської

"Иностранную літературу" я Тобі передплатила. Ще днями передплачу Лесикові "Przegląd historyczny". І не пригадую – що Ти ще просила передплатити. За мене Ти даремно турбуєшся. Я зовсім зараз не перепрацьовую. Вчуся на курсах підвищення кваліфікації. В принципі – нудно. Часом – нестерпно гидко. Скажімо, вчора в програмі було дві лекції: 1. Про міжнародне становище. В мене було таке враження, що я опинилася в Німеччині 1933 року. Такого відвертого цинізму я з трибуни ще не чула (на ваших же спілчанських зборах я, на щастя, не була).

2. "Письменник і сучасність".

Доповідав якийсь наш критик (прізвища я не чула). Половину доповіді цитував себе, а в другій половині – топтався по Солженіцину, Кузнєцову, Гончарові і Дзюбі.

Хай їм грець.

У Києві зараз чимало всіляких виставок: Котляревському присвячена, комсомольська, "Народна освіта США", кілька чеських і словацьких – у зв'язку з їхніми днями.

Але я, крім американської, не бачила жодної. Якось виходить – ні діла, ні роботи.

Вже пахне осінню. Кілька днів було бабине літо, а сьогодні знову дощ.

Осінь… Оповита смутком і журою… Невидима пряха сидить у хмарах і пряде тонку пряжу літові на смертельну сорочку…

Ярема, чи Дарина, товчеться, як Марко в пеклі.

Отже, сонечко, будьмо.

Казав учора Лесик, що ви збираєтеся ще тижнів 3-4 трудитися в Краснодоні. Зовсім від рук відіб'єтесь! І мову забудете …

Передають тобі поцілунки Іван, Іван Гель (по телефону), Роман, Груня.

Цілую. <…>

А.Горська, Краснодон – Н.Світличній, Київ[50]

Лист у білому конверті, адресований на: Київ-1, Головпошта. До запитання Світличній Надії Олексіївні, зі зворотною адресою: "від Горської А. О. Краснодон Луганської, готель "Україна". Лист на 1 аркуші учнівського зошита в лінійку, написаний з двох боків.

7 листопада 1969

"Аби душа не сивіла"

Любесеньке
малесеньке дівчисько!

Ось день Твого народження. Не бачу Тебе й не чую. Здається, десь Ти далеко, в глибині якихось світів. Знаєш, як форма у формі. Як шар у шарі (не коло, а шар - об'єм), і так безкінечно, а в безкінечності Ти. А шар - земля - твоє тіло - вагітна жінка. І Ти мовчиш, і тільки дивишся і бачиш те, що можеш побачити тільки Ти. І відчуваєш те, що можеш відчути тільки Ти.

Далеко Ти.

Зарецький каже, що Ти мовчазна й дуже зосереджена. Думаю, що Тобі важко. Ні про що не питаю, бо головне зараз - побачити Тебе. Сподіваюсь 16-20. Залишається тільки уточнити якого місяця, якого року.

Два тижні сиджу у хаті. Робимо другий варіант ескізів фріза, пов'язаний з експозицією. Безмежно скучила за київською колонією українців.

Цілую Тебе, сонечко,
здоров'ячка Тобі, ластівко.
Твоя Алла

[50] Комп'ютерна копія листа дана укладачу Надією Світличною

Н.Світлична, Київ – А.Горській, Київ[51]

січень 1970

Любі Кумо, сонечко невтомне!

Учора в мене був день аж перенасичений враженнями. вперше вставала, вчилася красиво ходити (стегна разом, а ступнями кренделі виписуєш). Вперше годувала Ярему, якому не зашкодило б повчити маму. Діловий хлопець. Сьогодні сказали, що крикливий, всю ніч кричав без видимої причини, але я знаю, скільки зараз розплодилося наклепників, і не спішу вірити. В кожнім разі в палаті він мене цілком задовольняє своєю поведінкою. (Тьху, тьху, тьху!)

Жінки кажуть, що в профіль він дуже схожий на мене, а я не знаю, чи то знов таки наклеп. Підборіддя – то Зарецького, волосся – кумове Миколи, вуса Іванові – татові, очі лукаві, як у Русина, а зуби – Корогодського. Що зробиш? Їх багато, а Ярема – один.

Почуваю я себе добре, тобто так, як належиться. Єдине, що мене трохи непокоїть – це те, що не можна сидіти. Але й тут є свої вигоди: чорта з два посадять, коли не можна. Аргумент як найсерйозніший – розійдуться шви. Молозиво вже біліє, роботи доста: масажую, видоюю, загартовую, тобто заготовлюю запас харчів синові на зиму. Він допомагає, часом аж занадто. Співати його ще не вчила: невідповідне оточення, а дуже хочу співати для нього. Тим часом тільки розмовляю з ним після трапези, а він при цьому часом спить, а часом кліпає своїми щілинками-оченятами і усміхається. А кажу я, щоб йому снилося все добре: дерева, зайчики, їжачки – колючки, а з людьми познайомиться згодом – і з добрими, і з лихими.

---

[51] ЦМАЛМ. Ф. № 1165, опис 1, справа № 99

Вечір – найгарячіший час, хоч, зрештою, і вдень конвеєр безперервний.

Увечері до постійних вражень малої зони (вечірні процедури одна за одною) додається ще торба радості з великої зони, і то майже завжди з несподіванками.

Перший сюрприз дістала від Сверстюка через кілька годин після родзалу, ще в коридорі – раптом квіти і червона кролевецька торбинка з фруктами. Потім – Петіни, Іван – Льоля, Ти з калиною і посланіями від Зарецьких, учора знов твої каштани, телеграми, Дзюба, Зеня Ф., Ріта, кум … і кутя в кошику! Здуріти можна. Мої палатні сусідки й дуріють: від калини, від каштанів, від листів, телеграм, від хрестика, від укр(аїнської) мови, від Яреми (замість – Юри, Жені, Серьожі, чи від найпочеснішого зараз – Володі).

Словом якби швидше звідси. Але ж, як подумати – люди в такому оточенні приречені бути роками – і витримують.

От маєш докладний опис. Що мені треба? З харчів і питва – нічого!!! Що я хочу?

Новин: що там у Львові, Дніпропетровську, Москві, в Києві, зрештою. Як там Марія Андріївна? Як ваша робота? …

Аллочко, я пишу в надії передати Іваном і серйозно, без піжонства, прошу не приходити сюди без потреби: ти ж мусиш цінувати час, навчилася вже мовби, а тут розтринькуєш. Мені аж не по собі, що стільки гармидеру навколо цієї події. <…>

Н.Світлична, Старобільськ – А.Горській, Київ[52]

10 квітня 1970

Дівчино моя, ковзанярочко,
Дівчино моя, ковзанярочко.
Потанцюймо удвох, –
Просить Ярочко.

Якщо дівчинка – ковзанярочка повисне на брязкальцях над візочком, Ярочко й справді так гецає по візку ніжками, що на п'ятах скоро мозолі будуть.

Твій приїзд, люба мамо Алло, ми згадуємо як свято. Після тебе таким святом для нас є сонечко. Ти привезла нам весну. Сонечко так вигріває, що на смородині перед нашими вікнами листячко вже зовсім зелене, і Ярик скоро показуватиме, як гудуть бджілки: дз-з-з-з.

Відправивши тебе на машину 56-03 ЛУВ, ми довго ще порпалися надворі: я згрібала в пасиці торішнє листя, а Ярема допомагав мені, ковтав свіже весняне повітрячко.

А ввечері, коли він ліг спати після всіх процедур, я дзвонила до Івана. Думала, що й тебе застану. але сказали, що Ти вже перепилася й пішла додому. <…>

Скучила дуже за Лесиком, Віктором[53], Києвом. (Про Тебе мовчу).

Цьо-цьом.

Н.Світлична, с.Половинкине – А.Горській, Київ[54]

27 травня 1970

И ах не кума,
И ух не кума.
Я не с кухни, кума,

---

[52] ЦМАЛМ. Ф. № 1165, опис 1, справа № 99
[53] Лесик і Віктор – син і чоловік Алли Горської
[54] ЦМАЛМ. Ф. № 1165, опис 1, справа № 99

Я из техникума.

Люба Горличко!

Козак непокриток!

Уявляю, як ти крутишся, товчешся там, як грець у баклазі (так моя мама каже). Я ж весь час "пишу" Тобі. Та все й не зберуся, бо тут своя карусель. З початком весни клопіт побільшало втричі, бо в мами город, господарство, і мені не часто випадає сісти до столу з пером, а все з ложкою. <…>

Дуже хочеться до Києва, тільки житлова проблема уявляється нерозв'язаною. Часом мені здається, що я вже довіку не матиму свого кутка, і дедалі більше хочеться усамітнитися, щоб і сусідів не було, десь би в лісі барліг знайти, то була б наша фортеця.

Але це лірика. Давай по суті.

Куди возила вас цієї весни експрес хура? І в якому складі? І взагалі? Що там у Валентина[55] поцупили і хто ним опікується? Та що від нього хочуть?

Над чим ви з моїм Зарецьким[56] труждаєтесь? Коли закінчує екзамени Лесик? З якими наслідками від них прийшов і які в нього прожекти на літо?

Про Твій приїзд до нас й не мрію, бо знаю, яка їдуча в нашому житті текучка. Не так все це просто, як мріється.

А дядя Ваня[57] пише, що збирається приїхати числа 7-10 червня тижнів на два. Якщо він трохи загається, то, може, назад повертатимемося разом. Я думаю приїхати десь у першій половині липня.

Кумасю-мамусю, а наше дитя досі ж нехрещене. Тут у нас об'явився якийсь новий священик, що дуже

---

[55] Валентин Мороз

[56] Зарецький – чоловік Алли Горської

[57] дядя Ваня - брат Надії Світличної

ретельно виконує свої обов'язки, аж мама замовила , аби він її поховав, як помре. То вищезгадана мама намовляє мене охрестити в нього Ярика, а я кажу, що без куми Алли й кума Миколи не маю права. Як Ви на це дивитеся?

Ти питаєш, чи вже б'є мене Ярик? Ще не так, як мій колишній свою колишню, але за патли як зачепить, то вже відчувається мужеська рука…

Цілую всіх Зарецьких делікатно, а тебе, панно, як тільки вмію. Зараз у нашому садку кує тобі зозуля. Ку-ку!

Н.Світлична, с.Половинкине – А.Горській, Київ[58]

28 травня 1970

Люба Горличко з бархатними, як у кобили губами![59]

Ти просиш прислати Яремові фотографії, але я досі навіть плівок не проявляла (в мене тут і причандалля ніякого нема). тому посилаю тобі єдиний унікальний знімок, який умовно назвати в риму:

Порося, порося народилося.

Його мама свиня опоросилася..

Дякую за солодкий привєтік. Дуже смачно. Ірі так сподобалося, що вона навіть пішла у садочок.

Смикни Лесика за вушко.

Цілую міцно.

Кума Надія.

---

[58] ЦМАЛМ. Ф. № 1165, опис 1, справа № 99

[59] [59] Роман Корогодський одного разу сказав А.Горській: "В тебе такі гарні губи, як у коня. М'які, теплі, великі". (Нецензурний Стус. Книга 2, с. 93)

Н.Світлична, с.Половинкине – А.Горській, Київ[60]

8 серпня 1970

Горличко ясночола!

Кумцю люба, Аллочко!

Щодня збираюся написати Тобі хоч дві слові, але відчуваю, що ти в Гельм'язові можеш не дочекатися, поки я зберуся.

Зараз у селі гаряча пора, і я кручуся між мамою і Яремком, а від того користі ні одному, ні другому…

Сонечко, я буду дико рада, як що Ти приїдеш до нас. Хоч Ілля вже й насіяв у воду, але купатися в Айдарі все одно потряс.

Завтра, 9 серпня приїдуть Іван-Льоля і будуть не менше як до 20-го. Я, мабуть, теж. Якщо б Ти приїхала, як погрожувала 15-го, могла б ще наїстися кавунів і накупатися в річці…

Якщо ж Тобі так не випадає, то їхати спеціально за нами нема ніякої потреби. Навіть якби я була сама з Яриком. Все одно могла б добре добратися без всякої проблеми: він вже цілком дорослий хлопець. … Тепер ми можемо хоч на Соловки удвох

Вибач, Аллочко, ніц не пишеться розумного, мізки висохли.

Цілую тебе і твоїх ближніх.

Твоя Надія.

Н.Світлична, Київ – А.Горській, Гельм'язове[61]

10 жовтня 1970

Люба мамусю, Аллочка!

Вчора був знаменний день у моєму житті. І який жаль, що Вас не було з нами! Сталося все так несподівано, що я навіть повідомити вам не зміг.

---

[60] ЦМАЛМ. Ф. № 1165, опис 1, справа № 99

[61] ЦМАЛМ. Ф. № 1165, опис 1, справа № 99

Подзвонили нам напередодні і кажуть: "Приготуйтесь на 9 год. ранку морально і фізично, мама Вовк і тато Панас прийдуть з отцем Василем вводити в хрест". Мама хвилювалася, як перед першим побаченням. А я – ні. Розпустив соплі, бо маю нежить, і чекав, що буде далі. Далі було цікаво дуже, але про це я розкажу Вам, як побачимося. Головне, що я тепер маю два імені: на честь покійного дідуся (а може старшого братика[62]) мене ще нарекли Олексієм.

Дуже прикро, що не було Вас і – навіть кума Миколи. Мама йому сказала напередодні, але він не міг приїхати з роботи. Я сподіваюся, що Ви не будете ображатися на нас з мамою, як Кум Микола, бо що ж зробити, коли тепер така система, що важко жити так, як хочеш. Завжди якійсь об'єктивні причини заважають.

Отець Василь зразу від нас поїхав додому, а Тато Панас – через півдня. Та й мама Віра, якщо їй не продовжать (візу), муситиме завтра (11.X) вранці їхати.

Мамусю, дуже дякую Вам за зворушливе поздоровлення з п'ятим зубом. Правда, засоби інформації дещо відстають від подій, бо поки прийшла телеграма, у мене вже прорізався шостий.

Ви, мабуть, так запрацювалися, що й газет не читаєте? отже, хвалюся міжнародними новинами:

1. Російському письменникові Солженіцину присуджено Нобелівську премію. Дивні дорослі. За що було йому присуджати? Адже він навіть не член спілки письменників і невідомо які пред'являв документи.

2. Ось я – то інша справа.

Написав заяву на дві великі сторінки з докладним списком свого життєвого шляху. Представив 5 документів в оригіналі і 3 копії. Зате ж мені й присудили не якусь там архаїчну Нобелівську, а сучасну

[62] Старший братик – мається на увазі син А.Горської Олексій

Насерівську премію 5 крб. на місяць. Приїздіть швидше – тяпнемо по такому случаю.

Тато Панас поїхав назад до Ів-Франківська, бо ще не має ні паспорта, ні прописки, а що таке в наш час людина без паспорта – це я вже знаю…

Цілую вас за себе і за маму.

Ваш Ярема-Олексій.

ЛИСТИ Н,СВІТЛИЧНОЇ ДО О.ЗАЛИВАХИ

Н.Світлична, Київ – П.Заливасі, Мордовія[63]

Листопад – грудень 1966

Панасе, дай, Боже, розуму!

Це вітання ми привезли з Аллочкою з одного волинського села. Добре, правда?

Панасе, а Ваш соняшник[64] у Донецьку розцвів ще минулого року. Ви його не бачили, навіть на репродукціях, а тим часом він вийшов гарний. Ми Вам пришлемо, коли зроблять кольорові репродукції, бо чорно-білі – то принципове не те. Працювали ми там минулого року до 7 листопада, до перших морозів.

А цього року я не їздила в Донецьк з технічних причин. Працювали там: Синиця (Григорій), Аллочка з Вітьком (Зарецький), Геннадій (Марченко) і Галина З(убченко). Викладалися вони все літо, як одержимі, а таки закінчили головну стіну – близько 100 м. кв. дрібної кладки.

Взимку там же у Донецьку вони зробили стінку в ювелірній крамниці. Як зроблять репродукції, пришлемо разом.

---

[63] ЦМАЛМ. Ф. № 1151, опис 1, справа № 27

[64] "Ваш соняшник" – панно "Земля" на торці школи № 5 у Донецьку

У Києві зараз життя повзе осінньою мухою. Часом щось проясниться, з'їзд, чи який вечір, суд, чи чергова чиясь підлість, – і знову попливло все, як у тумані.

Намагаюсь уявити собі, як ви там живете, і важко. Здається, вже можна скласти собі повне уявлення з розповідей, листів, вражень інших, спогадів. А проте важко.

Донедавна мені хотілося до вас, надовго. навіть трохи образливо було, коли, переказують, дяді похвалялися, що нас з Аллою все одно візьмуть, хоч навіть самі проситимемось. А зараз я вже й не хочу надовго: адже ми все одно не побачимось. Мене пошлють у 17-а до Кузнєцової, до Женин. А женського товариства, крім Алли та ще кількох чоловік, з якими все одно не поселять, я не визнаю. "Питаю слабость к мужеському полу", посєму й з чоловіком своїм уже розлучилась.

Панасе, не вмію я писати листів, тим паче, що не знаю, хто їх читає і чи читають взагалі адресати. Це, зрештою, гидко.

У Києві сьогодні сиплеться другий сніг цього року. Перший був перед жовтневими вихідними, але він уже розтав. Сьогодні ж за вікнами метелиця. (Нарешті я перейшла на загальнодоступну тему).

З Тетяною бачусь час від часу. Збирається з нами колядувати. В суботу ходили на репетицію, співали колядок, заздалегідь випивши з вами горілочки з часником (Алла, я й Тетяна), всім подарували по квіточці від Вас. Гарні в вашій Мордовії квіти.

П(анасе), що Вам передплатити з періодики, що з книжок послати? "Мистецтво" на 67 р. передплатила.

P.S. Посилаю Вам Дзюбину статтю про Сковороду.

Передавайте хлопцям щире вітання і сердечноє поползновєніє. Надія.

Н.Світлична, Київ – П.Заливасі, Мордовія[65]

Кінець вересня або початок жовтня 1967

Дорогий куме-побратиме Панасе!

Коли покидаєш на якийсь час хату, завжди після повернення на тебе чекають якісь несподіванки. Мене зустріла в Києві Ваша цидулка і 9 бандеролей, що повернулися з далеких мандрів. Не знаю, чим це пояснити – чиїмсь настроєм, чи літніми вакаціями – у всякім разі я знову посилаю вам Д.Риверу, Ван Гога і Сезонна (серії ЖЗЛ) з надією, що цього разу вони дійдуть до адресата. Чи дістали Ви 1 т. "Історії укр(аїнського) мистецтва"?" Повідомлення прийшло без Вашого автографа (якась нова мода пішла – ніякого підпису, тільки № поштової скриньки). Вийшов уже й другий том, тільки я його ще не викупила з Вашої передплатної "Книги". Куплю. Потім пришлю.

Поштівка була для мене великою радістю. Журнал "Ранок", Ви пробачте, на жаль, прислати не можу… А вітання я передала одразу по поверненні зі сходу Донеччини.

Протягом місяця я знов працювала з Аллою, Віктором З(арецьким), Галиною З(убченко) та її чоловіком Пришедьком Г(ригорієм) у Жданові. Допомагала оформляти ресторан. Зробили там два мозаїчних панно: "Дерево-життя" – смальта, керам(ічна) плитка, скло на металевому тлі – нержавіюча сталь – і шлакоситал, новий матеріал, подібний до чорного скла. Друга стінка була задумана в ескізі як "Боривітер" – стрімкий металевий птах на інтенсивному кольоровому тлі, але в процесі роботи

[65] ЦМАЛМ. Ф. № 1151, опис 1, справа № 27

задум було змінено, враховуючи особливості залу (маленький, інтимний, світлий, з краєвидом на море). Зробили білого птаха – "Мрію". Після повернення Алла з Віктором та ще з одним художником[66] зробили "Рідну землю". Планували на ювілейну виставку. Вийшла цікава робота. Техніка виконання також незвична: на деревоплиту вклеєні корені, кора дерна, соломка. фотознімків я поки що не маю. Як будуть одразу ж пришлю. Людочка працює над діафільмом "Гайдамаччина". Кушніри поїхали у відпустку.

Панасе, якщо у Вас назбиралося книжок, які б Ви хотіли зберегти для себе, то, може б, Ви їх присилали сюди, бо у Вашій зоні їх же незручно тримати? Довідайтесь, як то робиться, та, може, розвантажитесь трохи. Ваші родичі всі, слава Богу, живі-здорові. От тільки кума Оленка сумна-невесела: кум уже третій тиждень слабують і невідомо, чи то надовго[67]. Посилаю ваш фотознімок з Тарасової могили. Зараз там квіти вже відцвітають, бо вже пахне осінню, а влітку було дуже гарно.

Не гнівайтесь, кумоньку, що так сумбурно пишу, це для мене складна справа, Бог же свідок, що розмовляю я з вами часто і думаю про Вас щодня. Кланяйтесь "кошенятам".

Цілую. Ваша Надія.

---

[66] "ще з одним художником" – Борисом Плаксієм

[67] "… кума Оленка сумна-невесела: кум уже третій тиждень слабують і невідомо, чи то надовго" – Олена Антонів та Вячеслав Чорновіл, якого арештували

Н.Світлична, Київ – П.Заливасі, Івано-Франківськ[68]

1 квітня 1970 року

Любий тату-куме Опанасе!

Не гнівайтеся, що ми замовкли.

В нашому житті стільки відбувається дивовижних подій, що листи пишемо тільки теоретично. які ж то події?

Щодня щось нове і щодня вперше в житті. Вперше в житті летіли в літаку до мами (моєї), вперше приїхали в село, вперше побачили бабусю, вперше засміялися вголос, вперше підняли голову, вперше почули, як пташки співають і собаки гавкають.

А сьогодні в нас велике свято: приїхала в гості мама-кума Алла. Власне, всі наші куми ще не узаконені з технічних причин. Хай тільки промайне літо, і на початку вересня влаштуємо хрестини. Ох, і тяпнемо ж тоді, пославши до дідька всі сухі закони! Від бабусі ми думаємо повернутися десь у липні. Тимчасом наша адреса: Ворошиловградська обл.. Старобільський р-н., с. Половинкине вул. Кірова, 10. Це на всяк випадок. Листа від Вас я, звичайно, не сподіваюся тут дістати, бо навіть у Києві від Нового року не мали від Вас ні слова. Про Ярему докладніше довідаєтесь із його щоденника, як приїдете. Ярема тисне Вам руку, а я цілую.

Ваша кума Надія.

Н.Світлична, Київ – П.Заливасі, Ів-Франківськ[69]

Панасе, кумцю Дорогенький. Поки там кумкоми вирішать остаточно, яка мусить бути між нами форма звертання – я вживатиму звичну "Ви". Мені видається,

---

[68] ЦМАЛМ. Ф. № 1151, опис 1, справа № 27

[69] ЦМАЛМ. Ф. № 1151, опис 1, справа № 27

що важливіше вирішити, як Ярема мусить мене звати – "Ви, мамо", чи "ти, мамо". Над цим подумайте. І ще – коли ж Ви нарешті понесете його до церкви? Позавчора приїхала кума Вовк, отже, саме нагода приїхати й вам до Києва та й сповнити свій християнський обов'язок.

На обкума надії мало, бо він взагалі схиляється більше до теоретичного думання. Скажімо, тепер. Довідавшись, що Яремі призначено пенсію (5 крб. державної допомоги), він вважає, що безіменних премій не буває (згадайте, Нобелівську, Сталінську тощо) і пропонує в пам'ять покійного Насера назвати її Насерівсько. Як би там не було, а хрестини держава фінансувала.

Віра Вовк приїхала на два тижні, а чи вдасться потім ще продовжити її гостювання – хтозна.

Питалася за Вами Леся Я. Я казала, щоб вона писала Вам на головпошту. І, здається, не помилилася.

Маю від Вас два листи. Тішуся ними вже більше тижня. Гарно пишете. Аж мені соромно, що з своєю філологічною освітою я така незграбна в епістолярії. Не пишу частково через це, а частково через об'єктивні причини: а) ледарство; б) холод собачий; в) вічне бажання спати…

Разом з Вашим першим листом прийшла від Алли телеграма – вітає з п'ятим зубом Яреми. Але вона трохи спізнилася: Ярема обскакав засоби зв'язку і прорізав собі шостого зуба.

Про Вас доходять куці чутки. Як зустрічали у Львові, куди та з ким потім їздили. Що маєте пашпорт, але ще без прописки тощо.

Аллочки ще немає, а Віктор уже втік з Гельм'язова.

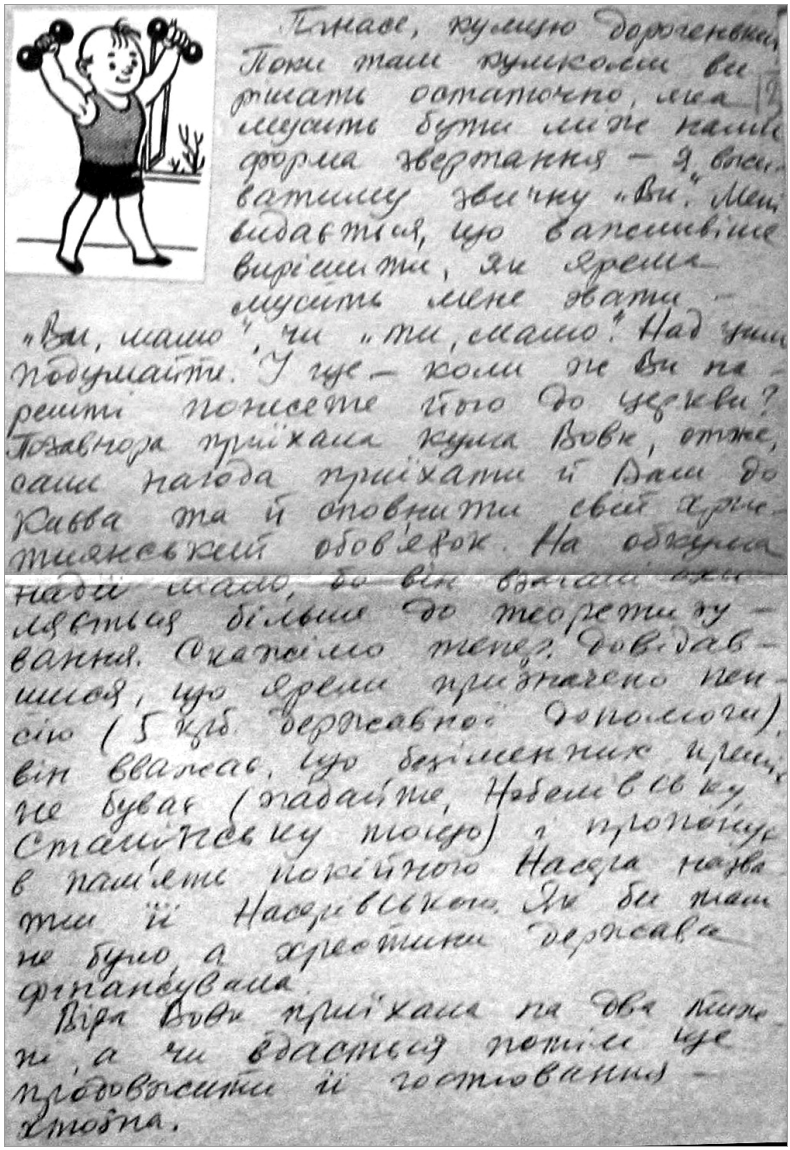

Пишаю, кумцю дорогенька!
Поки там кумкольм ви
рішать остаточно, мла
мусить бути між нами
форма звертання — я вспо-
ватиму звичну „ви". Мені
видається, що вам ще ніяк
вирішити, як Ярема
мусить мене звати —
„ви, мамо", чи „ти, мамо"? Над цим
подумайте. І ще — коли ж ви на-
решті понесете його до церкви?
Позавчора приїхала кума Вовк, отже,
саме нагода приїхати й Вам до
Київа та й сповнити свій хри-
стиянський обов'язок. На обкума
наш мамо, бо вже вчаші вже
мається більше до теоретизу-
вання. Скажіть тепер, довідав-
шися, що Ярему призначено пен-
сію (5 крб. державної допомоги),
він вважає, що безіменних при-
не буває (згадайте, Небесвську
Сталінську тощо) і пропонує
в пам'ять покійного Насеґа назва-
ти її Насрівською. Як би нам
не було, а хрестини держава
фінансувала.
Віра Вовк приїхала на два тиж-
ні, а чи вдасться потім ще
провокувати її гостювання —
хтозна.

Лист Н. Світличної до П.Заливахи

Коли я працювала з Аллою в Жданові – ми били шампанське об мозаїку в ресторані, Бо й справді, ресторан – це той самий корабель, навіть, – Ви помиляєтесь – підлога хитається, а часом морська хвороба мучить сильніше, ніж на морі. Не знаєте сучасних ресторанів!

Мені часом прикро, що високе мистецтво, таке гармонійне і природне в храмах, тепер пішло в ресторани, забігайлівки, запльовані автобусні зупинки та і мало не до клозетів.

Кумцю, з технічних причин мушу закруглятися: Ярема ревнує.

Договоримо і домовчимо, як приїдете. Сподіваюся скоро?

Вітають вас куми і підкумки, а ми з Яремком обіймаємо і цілуємо.

Ваша Надія.

Н.Світлична, Київ – П.Заливасі, Івано-Франківськ[70]

10 жовтня 1971 рік

Любий куме Опанасе!

Дорога Дарино! (Теж кума?)

Славне жіноцтво!

Найбільше Диво світу –

Ярославе, Ярку, Ясику, кирпате сонечко!

Слава про Ярослава йде по світу. Ми з Яремком скачемо і скавчимо від радощів:

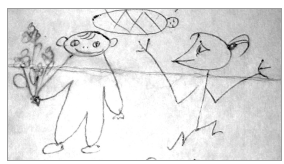

[70] ЦМАЛМ. Ф. № 1151, опис 1, справа № 27

Та, як завжди в цьому енгармонійному світі, "з журбою радість обнялась".

Чи усвідомили Ви серйозність хвороби? Знайома лікарка мене проконсультувала так: вилікувати цю хворобу можна цілком, але для цього треба витримати цілком курс лікування. якщо поспішити бодай на день, чи кілька годин – може бути рецидив і тоді безповоротно. Сподіваюся, що Ви в надійних руках(маю на увазі не лише лікарів, а й жіноцтво). Треба лиш бути слухняним, але ж Ви не захочете бути ворогом Ярославові та всьому прогресивному людству (і собі теж)?

Отже, дай, Боже, розуму!

У Києві є естафетний спальний мішок для туристів. Останніми з нього виросли Богданка Бадзьо, Ярема Світличний і Віра Сверстюківна. Тепер він має перекочувати до Івано-Франківська. З нього виростають лише здорові козаки (останній Яремів вибрик – то випадковість і тепер він уже скаче).

Отже чекаємо доброї погоди в космосі, аби познайомити козаків (майже тазків!) Ярків.

Але ж і вхитрився Ярослав народитися в Аллин день – 18 вересня!

В цьому є глибокий смисл.

Н.Світлична, США – П.Заливасі, Івано-Франківськ[71]

1981 рік

Нью-Йорк, 6 грудня 1980

Дорогий Опанасе!

Надія і я просиділи півночі в споминах і планах, особливо видавничих, що декому буде приємно.

[71] ЦМАЛМ. Ф. № 1151, опис 1, справа № 27

Вибираємо прозірки і думаємо, чи вмістити, чи ні "Гнізда граків", чи обмежитися на кращих творах.

Якраз Надія готує Святу Вечерю, а я пишу різні листи, щоб не гайнувати часу. Я захоплена Яремою й Івасем. В першого вчора сповнилося 10 років і ми прикрашаємо разом ялинку.
На все добре, Опанасе!
Щиро – Віра.

Любий куме, брате Панасе!

Ця листівочка з попереднім Віриним текстом вже давно повернулася разом з моїм листом і цією знімкою, бо дорога далека й адреса затерлася. (Так буває часом).

А тепер я вирішила послати її знову, заздалегідь. Якщо не встигне до 26 листопада, то, може, до Різдва встигне, а всі ті побажання Віри актуальні й через рік.
Про нашу біду з Іванком Ви знаєте, сподіваюся, більше, ніж ми тут.

З Раєю журимося переважно по телефону. Лише влітку 10 днів побули разом у Ганнусі. Рая підстригала нас усіх (разом з Гевриками включно), нагодувала чебуреками, і поїхала далі гризти науку.

Дарчина кузина вже вдруге кликала всю родину до себе, але досі не має ніякого відгуку.

Як здоров'я Ярчика?

На жаль, Ярема такий ледачий до писання, що йому написати листівку – все одно, що відбути найжорстокішу кару. Тепер він вчиться в 6 класі і ходить грати в футбол (копаний).
Не маю великої надії, що бодай ця злиденна листівка зустрінеться з Вами.
Обіймаю Вас усіх оптом і вроздріб.
Ваша Надія.

Світлична **Н.**

Алла Горська[72]

Вперше я побачила Аллу Горську на вечорі Маяковського у Клубі творчої молоді. Я її добре запам'ятала, бо вона мала таку непересічну зовнішність, завше впадала у вічі — ніби княгиня Морозова: така висока, струнка, незалежна.

Клуб творчої молоді — то був формально дозволений клуб, навіть мав шефа із обкому комсомолу. Створився він самодіяльно. У складі його ініціаторів була молодь, яка не конфронтувала з комсомолом. Навпаки, співпрацювала. Наглядачем над клубом була Тамара Главак. Пізніше вона була одним з секретарів ЦК комсомолу...

А.Горська була активною в клубі: оформляла деякі художні вечори — скажімо, вечорі Маяковського, Петрицького. Знаю, що для вечора, присвяченого Т.Шевченку (це вже в 1964 році), вона робила запрошення. Воно оригінальне, окрім усього іншого, тим, що там вийшов конфуз із текстом. Він розділений на п'ять частин, на кожній з яких назва твору Т.Шевченка або коротенька цитата з його віршів. Не думаю, що це в неї було цілеспрямовано, скоріше випадково, але ніхто в те не вірив. У всякому разі, коли згорнули, ті написи опинилися поруч. Вийшли дві цитати: «...караюсь, мучуся, але не каюсь...», а поруч — «...в сім'ї вольній, новій...». Очевидно, саме в цьому побачили крамолу і почали вилучати ті запрошення. Але було вже пізно...

А.Горська хоч і не співала, але брала активну участь в організації та формуванні хору «Жайворонок».

---

[72] “Через тернії до істини”. - К. “Образотворче мистецтво, № 5, 1990, с. 1-8

Багатьох залучала, в тому числі і мене, туди співати, їздила з цим хором влітку у мандрівку по Черкащині: робила там зарисовки, ескізи, які хотіла потім використати для серйозних задумів. В тій подорожі вона познайомилася з Василем Симоненком і подружилася з ним на все життя. У нас з Аллою після його смерті була традиція кожного року їздити на могилу.

Чи була вона свідомою українкою? Так. Щодо її національного пробудження, або, як вона називала, — другого народження, то, мабуть, вирішальний вплив на неї зробив приватний етнографічний музей Івана Гончара, який просто перевернув її душу.

Щоразу, коли ми з нею були у тій хаті пізніше, вона казала, що тут народилася.

Того, 1961 року, Алла і почала розмовляти українською мовою. Разом з нею на цей шлях стали Людмила Семикіна, Галина Зубченко, Галина Севрук, Лариса Іванова. Ці четверо навіть звернулися до мене, як я приїхала до Києва (позаяк знали, що викладаю українську мову), аби я була їхнім учителем. У пресі часто згадують, що вона знайшла приватного вчителя, але так не було. Вона мене не наймала, ми просто зустрічалися в її майстерні разів два на тиждень і займалися вивченням української мови. Читали деякі тексти, робили переклади на українську з російської, вивчали граматику, писали диктанти. Вона була з тих чотирьох найбільш цілеспрямованою і завзятою. Цікавилась Алла не лише мовою, але й культурою українською, історією, і до всього того вона підходила серйозно, робила все фундаментально.

В цей час, до 150-річчя з дня народження Т.Шевченка, вона (у співавторстві) виконувала в Київському університеті вітраж Кобзарю. Громадський огляд його призначався на другий день після того, як

буде закінчено роботу. Мало бути перше публічне обговорення, якась там комісія від Спілки художників мала оглянути, із громадськості кожен міг прийти подивитися і навіть сказати свою думку, а також взяти участь у обговоренні. Та коли громадськість прийшла, то того вітража вже не було – його розбили. І зробили це вдень. А перед цим, уночі, коли автори щойно закінчили і хотіли поділитися враженнями, то покликали двох своїх спільних знайомих, які поблизу жили і які могли десь о дванадцятій годині ночі добратися до університету, щоб оглянути. То були Михайлина Коцюбинська і Роман Корогодський. Цей вітраж вони тільки вдвох і бачили.

Всього авторів було троє, а мова пішла про виключення із Спілки художників лише Алли Горської і Люди Семикіної, хоча, окрім них, над вітражем працював і Панас Заливаха. А оскільки він не був членом Спілки художників, то про нього і не йшлося. Я також ходила до Спілки, але на те обговорення нікого не пустили — усіх повиганяли, навіть художників, які не були членами Спілки. Я була свідком, як Бородай виганяв доктора філологічних наук Юрія Івакіна та багатьох письменників, які прийшли з ним.

Критикували цей вітраж і за безідейність, і за буржуазне націоналістичне трактування. Були всякі закиди, і це тоді, коли вітража ніхто не бачив! Ті збори і постановили виключити Аллу Горську та Люду Семикіну із членів Спілки художників.

Пізніше Москва ніби не затвердила того рішення, тобто вони були поновлені в членах з допомогою всесоюзної Спілки, яка ніби уже остаточне рішення мала приймати в тій справі. Але потім виключили ще раз, і коли Алла загинула, то була така ніякова ситуація — Спілка художників ніби брала участь у похороні, але

в некролозі не знали, як написати: чи вона член Спілки, чи не член.

Взагалі, Алла була дуже вразлива, і може, навіть мало хто знав, яка вразлива, бо назовні вона того не показувала. Горська трималась завжди мужньо й урівноважено. Часом декому здавалося, що вона навіть з викликом трималася. Думаю, що вона просто не могла терпіти приниження і дуже цінувала людську гідність.

Я була свідком одної такої сцени. Вважаю її найбільш характерною для того, щоб уявити образ Алли. Ми працювали разом на мозаїках року 1967-го у місті Жданові. Робота була фізично важка. Ми самі себе дуже навантажували, щоб швидше закінчити її, але працювали сумлінно, бо не можна було халтурити. І взагалі, Аллі була чужа халтура, таке недбальство в роботі. Один день вирішили використати для відпочинку — пішли до моря: Алла Горська, я, Галина Зубченко та ще п'ять чоловіків.

Просто надворі, на березі моря, була така собі забігайлівка. Під парасольками там сиділи люди, пили хто чай, хто каву, хто щось міцніше. Стояла черга там, де продавали вино, горілку. Це був ранок, а люди вже пили. Ми вдовольнялися тим, що відпочиваємо і дивимось на людей. Побачили, як у черзі стояв один чоловік, узяв пляшку вина, а потім підійшов до стовпа і розбив її. Цілеспрямовано так, підійшов і кинув нею об стовп. Тут відразу збіглася адміністрація, почали його сварити, змушувати, щоб він прибрав там. Хтось протестував — ми були далеко, і нам не було чути подробиць тої розмови. Всі присутні зацікавлено спостерігали. Це була така пригода для тих, кому немає чого робити, і всі звернули увагу на ту сцену. Пристрасті там розгорялися. Ми уже відчували, що ось покличуть міліцію, ось його заарештують, вліплять 15

діб за хуліганство або ще щось подібне. В усякому разі йшло на скандал. Тоді Алла встала і мовчки, не сказавши нам жодного слова, пішла на місце тої пригоди. Зібрала ті склянки і викинула до смітнички. І так само мовчки повернулася на своє місце і сіла. Учасники події якось зразу розгубилися, бо то було несподівано, причина для інциденту зникла, їм не було чого говорити.

Мене те все зворушило. Я в тому якось дуже відчула Аллу. Коли вона повернулася, ми нічого їй не сказали. Вона не була прихильником якихось демонстрацій, не робила це напоказ, а просто ніби зайве підкреслила, що це така нікчемна справа, яка не варта виїденого яйця, хоч і може привести до великого скандалу.

А.Горська завжди була дуже уважна до людей. При знайомстві, як правило, вона одразу починала цікавитися, неформально, чим та людина займається, що робить, які має плани, які зацікавлення.

Вона не любила себе показувати, хоч завше з-поміж інших виділялася незалежністю. Ходила часто екстравагантно одягнена. В ситуаціях, де треба було дотримуватися певного ритуалу в одязі, вона могла прийти одягнена недбало — в таких собі штанях робочих, в якійсь куртці, торба через плече, і з хусткою зав'язаною... Але їй якось усе пасувало.

Траплялось, що могла на зборах прилюдно вжити нецензурні слова, в листах — нецензурні вислови. Вона курила, що в Радянському Союзі, на Україні в той час також, не було так поширено і привертало до себе увагу. Алла покинула курити лише перед смертю, коли їй лікарі заборонили. Покинула зразу, позаяк мала сильну волю.

1965 року, разом з іншими своїми колегами, Горська дістала замовлення в Донецьку зробити мозаїчні панно на експериментальній школі. Я часто відвідувала майстерню, де вони працювали над ескізами, Алла ревно намовляла мене взяти участь у тому і я згодилась. Не знаю, може, я її ідеалізую, може, завше її ідеалізувала, але ж вона в роботі виділялася з-поміж усіх. Скажімо, коли ми їхали перший раз на ті мозаїки в 1965 році, умовилися працювати повний цикловий день — вставати разом із сонцем і повертатися, коли темрява нам перешкодить. Десь, може, через тиждень усі чоловіки, їх була більшість у нашій бригаді, не витримали того режиму, уже почали приходити на восьму годину, а то й на дев'яту. Тільки Алла від початку до кінця вставала о п'ятій, одягалася, як би вона не почувалась. Бувало, що в неї серце боліло, бувало, що була перевтомлена занадто (вихідних не мала), але вона була дуже вимоглива до себе. Я за нею тяглася, без неї, звичайно, я б також не витримала того.

Щодо самої роботи вона теж була дуже прискіплива, до себе — насамперед, але вимоглива і до інших. Вона принципово ставилася до того, що вважала важливим, і не звертала уваги ні на особисті стосунки, ні на авторитети. Для неї авторитетом було те, що вона собі вибрала і чого додержувалась.

Пізніше вона ще працювала в Краснодоні.
Це була остання її робота – в музеї «Молодої гвардії». Вона вкладала душу в ту роботу, бо захопилася подвигами молодих хлопців, які віддали життя. Хотіла знати докладніше історію, яка дуже заплутана. Тепер, після фадєєвської «Молодої гвардії», після різних варіантів, важко встановити, як було насправді, але вона знала: хлопці вірили в те, що роблять, і за це віддали своє життя. Вона хотіла увічнити їх у тій мозаїці. Цю

роботу, крім Алли, виконували її чоловік Зарецький та архітектор В.Смирнов.

А.Горська була на процесі Ярослава Геврича[73] і протестувала проти арешту Валентина Мороза[74], підписала протест киян, поширювала самвидави та ін. У справі Геврича вона була дуже близька до арешту, над нею висіла загроза, і Алла мусила оборонятись. Вона бачила, як білими нитками та справа шилася. Під час очної ставки з Гевричем, коли вони дозволили їй поставити йому одне запитання, вона спитала: «...Ярославе, чому Ви на мене набрехали чи дали брехливі покази?» Вона так прямо зверталася. Він відповів: «...за сто п'ять днів навчать брехати». Дуже істотна відповідь, але її не внесли до протоколу, а його змусили потім інакше відповісти, звичайно, як то вміють робити. І вона протестувала проти цього, вважала, що ця фраза якраз дуже характерна для його позиції і поведінки під слідством.

Вона дуже уболівала за арештованих, серед них були її близькі друзі — мій брат[75], Панас Заливаха. Валентина Мороза вона дуже шанувала. Чи можна сказати, що вона заангажувала в .політичній діяльності? Ні, я не сприймаю це як політичну діяльність. Те, що вона зробила з політв'язнями пізніше, не відповідає тій діяльності, яку офіційно називали антирадянською. Аллу Горську також, хоч вона не була ні під слідством, ні під судом,— КДБ (то мені так говорили тут[76]) вважав антирадянські настроєною людиною. Вона ж такою не була. А.Горська стояла на таких позиціях, як

---

[73] *Ярослав Геврич* – організаторів капели бандуристів у Київському медінституті й активним її учасником.

[74] *Валентин Мороз* – історик. Засуджений у січні 1966 року на 4 роки таборів суворого режиму..

[75] *Мій брат* – Іван Світличний

[76] *"говорили тут"* – Надія Світлична вже жила в Америці.

В.Чорновіл, як багато інших правозахисників, котрі виховувалися в радянському середовищі. Ми не могли терпіти брехні, тої прірви між словом і ділом, між теорією і практикою радянської влади. Проти самих засад радянських, проти рад, як системи правління в її ідеальному варіанті, вона ніколи не виступала. Так звана антирадянська діяльність зводилася до читання, до зацікавлення самвидавом, який висвітлював не цензурованими шляхами якісь сторінки історії або культури. Багато в самвидаві було художніх творів, спогадів, часом були якісь історичні речі. Але то не були речі, які закликали до повалення Радянської влади. Алла була зацікавлена минулим українського мистецтва. Вона дуже хотіла вивчити мистецтво 20-х років, тобто недалекого минулого, мистецтво періоду ренесансу, розквіту в Україні. Вона цікавилася Петрицьким, Нарбутом народною творчістю і народним мистецтвом усіх часів і в різних виявах, не лише, скажімо, писанками чи вишивками. Активну участь брала у відродженні деяких звичаїв, ходила колядувати, залучаючи до цього художників. Ті колядки не були чисто художницькі; я, скажімо, брала участь в іншій ватазі, але найбільше там концентрувалися художники. У них були найкращі маски, найкращі строї. Алла над тим дуже багато працювала. Співати вона, на жаль, не могла. Але дуже любила пісні, дуже любила спів, тож ретельно готувалася до тих колядок. Приходила на проби десь за два місяці: старалася знайти якусь невідому колядку, на кілька голосів виучити її. Намагалася не відходити від дозволених рамок, хоч вони ніколи не були чіткими, ті рамки, але все-таки прагнула дотримуватись тих текстів, які публікували «Музична Україна» чи Академія наук. Ми обминали релігійний аспект, якесь політичне забарвлення, що

траплялося в колядках. Коли ми в 1965 році колядували і проходили повз КДБ, знаючи, що там сидять наші друзі, з якими ми донедавна співали разом, то не могли втриматися, щоб не заспівати коляду, де згадуються «...і тюрми, і неволі...». А загалом, старалися відновити традиції, щоб привернути до тих обрядів увагу і зацікавити більше коло людей.

Алла Горська шанувала народних художників — таких, як Ліза Миронова, Ганна Собачко-Шостак та ін., народних художників не в розумінні із званням «народний художник Радянського Союзу», а з народу. Вона їх вивчала, шанувала, високо оцінювала їхнє мистецтво і намагалася вчитися в них, тобто використовувати їхній досвід, поєднуючи його зі своїм, уже набутим, завдяки інституту та власній творчості.

Алла одружилася в інституті, ще студентами вони побралися з Віктором Зарецьким. Мали одного сина. Отримали в Києві на вулиці Рєпіна помешкання, як на київські масштаби, добре, хоча й не таке вигідне. Воно не було окреме, жили із сусідами в комунальній квартирі, десь у коридорі знаходилася спільна кухня. На вигляд воно було просторе, мало дві великі і, головне, високі кімнати, яких тепер не будують. Це дало змогу їм якось тримати свої роботи і жити трохи вигідніше, ніж багато їхніх колег. А матеріальний стан членів Спілки художників залежав, насамперед, від їхньої лояльності. Якщо вони лояльні, не стоять в якихось чорних чи сірих списках, то мають замовлення і заробіток, виставляють свої твори і, отже, мають стимул до творчої праці. Горська не мала такої можливості. Офіційне замовлення було великим святом і великим зобов'язанням. При її сумлінному ставленні до роботи воно не давало великого заробітку. На іншого художника, можна було ту роботу, яку вона робила півроку, зробити за місяць, і

вона могла, звичайно, виконати це для заробітку, але не бажала. Вона часом працювала взагалі безкоштовно, за харчі. Остання її робота в житті, теж колективна — із Зарецьким і не пригадую, хто ще з ними був,— розмалювали ресторан в Черкаській області в Золотоніському районі. Це було в селі. Колгосп чи не мав змоги, чи не дуже хотів заплатити їм за ту працю, вирішив розрахуватися з ними продуктами. Десь за місяць перед смертю Алла Горська привезла звідти повну вантажну машину харчів. Що вона з ними зробила: почала роздавати їх серед знайомих. Цей останній місяць вона справді займалася такими благодійними справами. Допомагала іншим. Мені також допомагала як продуктами, так і фізично. Приходила, закочувала рукави, починала там щось білити, щось заліплювати, щось конкретне робити — не поради давати. Вона знала, що мені треба дров на зиму. Це була її фактично остання благодійна справа. Вона її називала жартома «операція “Дрова”». Дуже тяжко виявилося знайти в Києві машину, щоб привезти дров, і вона витратила на те дуже багато часу. Згодом комічно розказувала, як їй вдалося через Академію наук знайти машину. Поїхала сама до лісу, привезла ті дрова. Я пригадую, як ми їх розвантажили. Вона бавила мого сина, свого похресника Ярему. Я її запитала, скільки треба заплатити водієві. Вона каже: «...знаєш, я домовилася з ним за 20 карбованців, але він так старався. Заплатім йому 25. Що зробити, коли в наші дні порядність оплачується». Ми йому заплатили 25, і він був дуже задоволений.

Це було за два чи три дні перед її смертю. Як це сталося? Вона не повернулася від свого свекра, коли мала повернутися. Не з'явилася й на другий, третій день, і ми спершу сприйняли це нормально. Думали, що Алла,

за своєю звичкою, там благодіянням зайнялася — пере чи ремонт робить в помешканні. Потім почали вже тривожитись. Чоловік її щось там відчув негаразд. Віктор був дуже чутливий, ще й професія його сприяє такому загостреному відчуттю. А вночі йому приснився такий віщий сон. Він побачив свою матір, її очі (вона не так давно померла), і закривавлену Аллу. Він зрозумів, що її немає живої. З такою вісткою і приїхав до мене вранці. Я зрозуміла, що сталося щось надзвичайне, бо він ніколи не був у мене. Ми були з ним в добрих стосунках, але не в таких дружніх, як із нею. Коли я зрозуміла, що він думає, що Алли немає живої (він цього не сказав прямо), вирішила, що треба її шукати, зрозуміла, що з нею справді щось сталося, що їй потрібна якась допомога. Зрозуміла, що Віктор не може поїхати, оскільки він знаходився у стані, близькому до божевілля. Він лише сказав, що звертався до міліції, і там обіцяли йому вранці відчинити хату і перевірити, що в ній діється. Вдвох з Євгеном Сверстюком ми поїхали у село. Коли не змогли знайти ніяких її слідів: ні в сусідів, ні в хаті, ні в лікарні, тоді ми вже звернулися до міліції. То довга історія, як з міліцією відбулось, але зрештою міліція відчинила хату. Хоч як халтурно вони до того ставилися, врешті знайшли її неживою. Ми з Євгеном її не бачили, вірніше Сверстюк бачив її здалека. Він зрозумів, що то вона, але не зважився мені сказати. Коли міліція з'ясувала, що то жінка, чомусь нам не показали її. Чоловікові також не показали. Сторонні люди її оглядали! Що може означати це, я, на жаль, не знаю, так само як багато інших подробиць, які я там бачила, поки що не зрозумілі. В її справі слідство було формальним. Його вели Страшнов і Логінов. Тоді я багато чого не розуміла. Так, як і те, чому дуже ретельно і сумлінно

Вовк В.

НАДІЯ

НАДІЯ сидить при старосвітській машині до шиття під голим деревом. Поруч великий чорний КРУК з білими очима і щербатий дзбан.

НАДІЯ: Де ти, мій сину?
У мене ще досі
зашпори на душі.
Чи то тебе забрали,
чи мені вирвали грудь?
Заки тебе знов уздрю,
мушу наплакати цей дзбан по вінця
і вшити сто тисяч рукавиць.

КРУК: Ший рукавиці!
Ший рукавиці!

НАДІЯ: Я воліла б зуживати пальці й очі
на гаптовані взори,
на силянки з дрібних пацьорок.
Ця машина прошиває мені серце.

КРУК: Ший рукавиці!
Ший рукавиці!

НАДІЯ: Не докучай!
Минають північні короткі літа,
наступають довгі зими...
Мені холодніє в грудях.

КРУК: Ший рукавиці!
Ший рукавиці!

НАДІЯ: Жбурнула б усі ці рукавиці вгору.
хай поприлипали б до гілок
цього голого дерева
та позасвічували своїми пальцями
білі свічі...

ВЕРОНІКА: Надіє, радуйся!

НАДІЯ: Це ти, Вероніко?

Це ти пройшла непомітно
крізь кільчастий дріт
і гавкіт собак?

ВЕРОНІКА: Я снюся тобі, Надіє.
Ти приклонила голову
біля машини.

НАДІЯ: Побудь зо мною, Вероніко!
Важко самітній.

ВЕРОНІКА: Не бійся самотности.
Пригорни її, мов сестру.
Ось гостинець для тебе,
щоб ти перетривала.

НАДІЯ бере хустину Вероніки:

Тут же обличчя Господнє.
Вартові віднімуть від мене.

ВЕРОНІКА: Вони не помітять.
А навіть як і помітять,
то не пізнають.

НАДІЯ прокидається біля машини до шиття.

КРУК: Ший рукавиці!
Ший рукавиці!

У листопаді 1970 р. А. Горська загинула від руки вбивці у Василькові на Київщині.
Широко відома в Україні та світі громадсько-політична діяльність А. Горської та її трагічна смерть значною мірою залишили поза суспільною увагою мистецький доробок художниці, представлений десятками монументальних і живописних творів, великою кількістю графічних робіт, ескізів. Творчість Г. ґрунтувалась на традиціях київської академічної школи, народному мистецтві, українському авангарді 1920-х, бойчукізьмі, глибокому знанні мистецьких напрямків.

Заливаха Опанас (1925 - 2007). Народився у с. Гусинка Харківської обл. Закінчив художню Академію у Ленінграді. У 1965-70 рр. відбув покарання у таборі в Мордовії. Лауреат премій ім. В.Стуса (1989) та ім. Т.Г.Шевченка (1995). Похований у Івано-Франківську

Овсієнко Василь, нар. 8 квітня 1949 р. у с. Леніне (Ставки) Радомишльського р-ну Житомирської обл. Закінчив філфак Київського університету, вчителював на Київщині. 1973, 1979 і 1981 р. був ув`язнений за поширення самвидаву, участь в Українській Гельсінкській Групі (разом на 13,5 р.). Звільнений 21.08. 1988 р. Був секретарем Української Республіканської партії, з 1998 працює в Харківській правозахисній групі. Автор численних публікацій з історії правозахисного руху, книжки „Світло людей”. Живе в Києві.

Світличний Іван (1929 – 1992). Народився на Луганщині. Літературознавець, критик, поет, перекладач, редактор, громадський діяч, правозахисник. Автор численних наукових праць, перекладів, віршів. Багаторічний політв’язень. Був членом Міжнародного

ПЕН-клубу з 1978 р, Спілки письменників України – з 1990р. Лауреат Національної премії ім. Т.Шевченка (1994), премії ім. В. Стуса (1989), премії Українського ПЕН-клубу (1990). Похований на Байковому цвинтарі у Києві.

Севрук Галина (1929). Народилась у Самарканді. Закінчила Київський дер ж. худ. ін-т. Член НСХУ (1989).. Засл. художник України. Монументаліст, кераміст. Лауреат премій ім. В. Стуса та ім. А. Шептицького. Мешкає у Києві.

Соловій Юрій (1912-2007), маляр родом зі Львова, де закінчив мист.-пром. школу (1944). Згодом у Німеччині і США (живе у Рутерфорді). Понад 20 виставок: у групі укр. мистців у Нац. Баварській Ґалерії (1947) і Ґалерії Ґюнтер Франке (1971) у Мюнхені, в Музеї у Нюрнберзі (1950), в університетах Чикаго (1960) і Нью-Йорку (1972), в ґалеріях Торонто і Нью-Йорку. Творчість С. позначена спершу впливами неокубізму, у 1950 — 60-их рр. — нью-йоркської експресіоністичної школи. Твори С. багаті на рел. тематику. Останнім часом він експериментує у нових незвичайних матеріалах скульптури і малярства (пластик, пір'я тощо). Характеристичні твори С.: «Материнство» (1947), «Астральне» (1948), «Розп'яття» (1950, 1969), «І 000 голів» (1971) у мініятюрних і сер. формах.

ЗМІСТ

Овсієнко В. ІНТЕРВ'Ю З НАДІЄЮ СВІТЛИЧНОЮ.....5
ЛИСТУВАННЯ Н.СВІТЛИЧНОЇ З А.ГОРСЬКОЮ.....48
Н.Світлична, Одеса – А.Горській.....48
А.Горська, Донецьк – Н. Світличній, Київ.....49
А.Горська, Донецьк – Н.Світличній, Київ.....50
Н.Світлична, Київ – А.Горській, Донецьк.....51
Н.Світлична, Київ – А.Горській, Донецьк.....52
Н.Світлична, Київ – А.Горській, Донецьк.....52
Н.Світлична, Київ – А.Горській, Донецьк.....54
А.Горська, Донецьк – Н.Світличній, Київ.....57
Н.Світлична, Київ – А.Горській, Краснодон.....58
А.Горська, Краснодон – Н.Світличній, Київ.....60
Н.Світлична, Київ – А.Горській, Краснодон.....61
Н.Світлична, Київ – А.Горській, Краснодон.....62
А.Горська, Краснодон – Н.Світличній, Київ.....63
Н.Світлична, Київ – А.Горській, Краснодон 65
А.Горська, Краснодон – Н.Світличній, Київ.....68
Н.Світлична, Київ – А.Горській, Київ 69
Н.Світлична, Старобільськ – А.Горській, Київ 71
Н.Світлична, с.Половинкине – А.Горській, Київ 71
Н.Світлична, с.Половинкине – А.Горській, Київ 73
Н.Світлична, с.Половинкине – А.Горській, Київ 74
Н.Світлична, Київ – А.Горській, Гельм'язове.....74
ЛИСТИ Н,СВІТЛИЧНОЇ ДО О.ЗАЛИВАХИ 76
Н.Світлична, Київ – П.Заливасі, Мордовія 76
Н.Світлична, Київ – П.Заливасі, Мордовія 78
Н.Світлична, Київ – П.Заливасі, Івано-Франківськ 80
Н.Світлична, Київ – П.Заливасі, Ів-Франківськ 80
Н.Світлична, Київ – П.Заливасі, Івано-Франківськ 83
Н.Світлична, США – П.Заливасі, Івано-Франківськ 84
Світлична Н. Алла Горська 86
"ПАМ'ЯТНИК РОЗП'ЯТТЯ ДЛЯ МІЛЬЙОНІВ" 97
Вовк В. НАДІЯ 99
КЕПТАРИК.....101
БІОГРАФІЧНИЙ ДОВІДНИК.....104

Та, що світила всім

Упорядник
Людмила ОГНЄВА

Комп'ютерний набір та верстка
Людмила Огнєва

Підписано до друку 09.09.2009. Формат 60x84 1/16
Ум. друк. арк. 6,28. Друк лазерний. Зам. № 1646. Наклад 100 прим.

Віддруковано у друкарні «Норд Комп'ютер» на цифрових лазерних видавничих комплексах Rank Xerox DocuTech 135 і DocuColor 2060
83003, Україна, м. Донецьк, 83003, вул. Разенкова, 6
Тел.: +38 (062) 389-73-82, 389-73-86